

Interventie

Programma Leren & Leven

Erkenning

Erkend door deelcommissie Ontwikkelingsstimulering, onderwijs-gerelateerd aanbod en jeugdwelzijn

Datum: 7 maart 2024

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: de Jong, Wienke (November 2023).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Programma Leren & Leven'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep.....	6
1.2 Doel.....	6
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering	15
3. Onderbouwing	20
4. Onderzoek	28
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	28
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	33
5. Samenvatting werkzame elementen	37
6. Aangehaalde literatuur	38

Samenvatting

Leren & Leven is een schoolbreed programma dat bestaat uit de combinatie van een aanpak voor een positief pedagogisch schoolklimaat (waaronder samenwerking met ouders/opvoeders) en een lesprogramma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen.

De basisfilosofie is: 'Wanneer je positief denkt en doet, voel je je goed over jezelf. Er is altijd een positieve manier om iets te doen.' Dit principe uit de cognitieve gedragstherapie en de positieve psychologie wordt geïllustreerd in de cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf, die de samenhang tussen de verschillende aspecten laat zien. De cirkel kan positief of negatief zijn. Professionals in de school krijgen een korte training in de aanpak. De basisfilosofie komt zowel in de aanpak als in alle materialen terug. Het lesprogramma is voor elk leerjaar uitgewerkt in zes thema's die dekkend zijn voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen. Leerlingen leren binnen de zes thema's aan de hand van verschillende vaardigheden hoe ze invloed kunnen uitoefenen ("Jij kiest!") op wat ze denken en doen en daarmee het gevoel dat ze over zichzelf hebben. Hiermee wordt de intrinsieke motivatie voor positief gedrag versterkt.

Doelgroep

Alle leerlingen in het primair onderwijs (po), het speciaal onderwijs (so), het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo), het praktijkonderwijs, het voortgezet speciaal onderwijs (vso) en havo/vwo.

Doel

Het doel van het programma is dat leerlingen de vaardigheden, houding en kennis versterken en/of vergroten die er aan bijdragen dat zij een positief zelfbeeld ontwikkelen, goed voor lichaam en geest zorgen, emoties kunnen reguleren, kunnen samenwerken, verantwoordelijkheid nemen, persoonlijke doelen realiseren en kunnen functioneren in een pluriforme, democratische samenleving.

Aanpak

Het programma bestaat uit de combinatie van een aanpak voor een positief pedagogisch schoolklimaat (waaronder samenwerking met ouders/opvoeders) en een gebruikersvriendelijk lesprogramma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen.

Bij de start neemt het hele schoolteam deel aan een korte training in het achterliggende gedachtegoed en volgen de leerkrachten/docenten een starttraining van twee dagdelen. In het primair onderwijs bevat het curriculum, naast een startmodule die gericht is op een positief pedagogisch klimaat, per leerjaar gemiddeld 50 lessen van 30 minuten. In het vervolgonderwijs gaat het om een startmodule en per leerjaar gemiddeld 33 lessen van 35 minuten. De werkwijze is gericht op het stimuleren van interactie en samenwerking. Met het programma wordt geïnvesteerd in de leerkracht/docent-leerling relatie, leerling-leerling relaties en de samenwerking met ouders/opvoeders. Het curriculum sluit goed aan bij de kerndoelen rondom de sociaal- emotionele ontwikkeling en doelen ten aanzien van burgerschap

Voor de borging van het programma binnen zowel het basisonderwijs als het voortgezet onderwijs wordt gewerkt met een werkgroep en met een Leren & Leven-coördinator binnen de school (of locatie/schoolteam in het VO). Er is daarnaast een train-de-trainer programma beschikbaar.

Materiaal

Voor de school (per schoolsoort): proefpakketten, proeflessen, handreiking voor leidinggevenden en Leren & Leven-coördinatoren, leerlijn, jaarplanner, leerkracht/docentenhandleiding per leerjaar, ondersteunende materialen per groep/klas zoals posters, complimentenkaarten, Denken Doen Voelen-formulieren, kopieerbladen, handpoppen, handreiking voor het schoolcomité, handreiking Leren & Leven en burgerschap, handreiking omgaan met aangrijpende gebeurtenissen en Leren & Leven, train-de-trainer handleiding, monitor met vragenlijsten voor schoolpersoneel, leerlingen en ouders, digitale omgeving, activiteitenlogboeken voor leerlingen.

Voor ouders: Ingrediënten voor informatie aan ouders, uitgewerkte ouderactiviteiten, kopieerbladen vanuit het lesprogramma voor thuis.

Voor trainers: Train-de-trainer handleiding met bijbehorende PowerPointpresentaties.

Onderbouwing

Er is veel onderzoek gedaan naar en onderbouwing gevonden voor het belang van sociaal-emotionele vaardigheden om je leven op persoonlijk en maatschappelijk vlak succesvol vorm te geven.

Dit is voor alle leerlingen van belang en van cruciaal belang voor de leerlingen die van huis uit minder sociaal-emotionele vaardigheden hebben meegekregen. Ook als het gaat over het verminderen van uitsluiting, ongelijkheid, discriminatie en sociale onrechtvaardigheid. Het investeren in sociaal-emotioneel leren heeft het meeste effect met een schoolbrede aanpak in een doorgaande leerlijn zoals het programma Leren & Leven dit heeft. Door de werkwijze voldoet Leren & Leven aan de met onderzoek aangetoonde ingrediënten voor een succesvolle aanpak: een omvattend curriculum, bieden van invloed en inspraak aan leerlingen, (inter-)actief leren, een aanpak voor een positief pedagogisch klimaat, het versterken van leerkracht/docent-leerling en leerling-leerling relaties, versterken van de samenwerking met ouders/opvoeders en het bredere netwerk en een programma dat makkelijk te integreren is in de dagelijkse gang van zaken, overige vakken en het beleid van de school. De cognitief gedragstherapeutische principes en de principes uit de positieve psychologie die in de basisfilosofie van het programma naar voren komen, zijn effectief in het voorkomen van veel verschillende gedragsproblemen en bevorderen het werken aan een positief zelfbeeld.

Onderzoek

Leren & Leven is de Nederlandse vertaling van het programma Positive Action uit de VS. Positive Action is in de VS onderzocht op tal van uitkomstmaten (waaronder door middel van RCT) en laat overtuigend positieve effecten zien. Het programma is in de VS opgenomen in verschillende databanken van evidence based en effectieve programma's (zie ook de paragraaf 'Verantwoording'). In Nederland is er nog geen effectonderzoek beschikbaar. Wel zijn evaluaties met positieve resultaten door scholen uitgevoerd. Het curriculum wordt als aansprekend, relevant en interactie uitlokkend beoordeeld. Er worden positieve uitkomsten gerapporteerd op het pedagogisch klimaat en ten aanzien van de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen.

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

Alle leerlingen in het basisonderwijs, het speciaal onderwijs (so), het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo), het praktijkonderwijs, het voortgezet speciaal onderwijs (vso) en havo/vwo.

Intermediaire doelgroepen

Schoolteam (alle professionals werkzaam binnen de school/de locatie/de opleiding).

Selectie van doelgroepen

Leren & Leven kan worden ingezet bij leerlingen met verschillende (culturele) achtergronden en is geschikt voor leerlingen met verschillende ontwikkelingsniveaus.

Leren & Leven wordt veel gebruikt in het speciaal (voortgezet) onderwijs.

Het draagvlak van het schoolteam om te starten met het programma wordt in de oriënterende fase bevestigd, het is van belang dat tenminste 80% van het schoolteam achter de invoering staat. Het programma is niet ontworpen voor 'crisisituaties' of als antwoord op ernstige pedagogisch-didactische problemen. In deze situaties wordt door de Stichting Leren & Leven geadviseerd om, voordat de school (of een schoolteam) start met Leren & Leven, eerst specifieke interventies in te zetten om de geconstateerde problemen aan te pakken

Betrokkenheid doelgroep

Het programma Leren & Leven is ontwikkeld op basis van Positive Action zoals dat sinds 1980 wordt ingezet in de VS. Het is daar geïmplementeerd in meer dan 15.000 settingen. Het programma is (zeer) effectief gebleken en heeft op grond hiervan in de VS de hoogste graad van erkenning gekregen. Op verzoek van Stichting Leren & Leven heeft de ontwikkelaar van Positive Action een presentatie gegeven van het programma in Nederland aan een brede vertegenwoordiging uit het onderwijs. Op basis van het enthousiasme van het onderwijs is besloten het programma ook beschikbaar te maken in Nederland. Na de eerste vertaling met inbreng van leerkrachten/docenten is het programma op een aantal scholen uitgetest, waarbij leerkrachten/docenten feedback gaven. Vervolgens heeft tweemaal implementatieonderzoek plaatsgevonden. Materialen en trainingen zijn op basis daarvan doorontwikkeld. Zo zijn bijvoorbeeld de tekstsuggesties voor leerkrachten/docenten korter gemaakt en is een startmodule gemaakt. Scholen geven jaarlijks feedback in een afstemmingsgesprek met Stichting Leren & Leven, via het netwerk van coördinatoren Leren & Leven en via de feedbackfunctie in de digitale omgeving. Met deze input wordt het programma doorontwikkeld en aangescherpt. Zo is bijvoorbeeld, in samenwerking met betrokken scholen en met Positive Action in de VS, een uitwerking gemaakt voor leerlingen die meer praktijkgericht zijn.

1.2 Doel

Hoofddoel

Het doel van het programma is dat leerlingen de vaardigheden, houding en kennis versterken en/of vergroten die er aan bijdragen dat zij een positief zelfbeeld ontwikkelen,

goed voor lichaam en geest zorgen, emoties kunnen reguleren, kunnen samenwerken, verantwoordelijkheid nemen, persoonlijke doelen realiseren en kunnen functioneren in een pluriforme, democratische samenleving.

Subdoelen

Subdoelen leerling

1. De leerling weet hoe je gedachten en je gedrag van invloed zijn op je gevoelens-over-jezelf.
2. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden om weloverwogen en constructieve keuzes maken.
3. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden om goed zorgen voor lichaam en geest (bijvoorbeeld gezond eten, voldoende bewegen, voldoende rusten, zorgen voor je gehoor, leerstrategieën, kritisch denken, problemen oplossen, interesses verkennen, creatief denken en nieuwsgierig zijn).
4. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden om weloverwogen keuzes te maken in het omgaan met tijd, geld, energie, emoties en gedrag (bijvoorbeeld omgaan met stress, boosheid, frustratie en angst).
5. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden voor (online) samenleven en samenwerken (zoals vriendelijk zijn, je inleven in een ander, tolerant zijn, pestgedrag tegengaan, samenwerken, omgaan met negatieve groepsdruk, luisteren, positief communiceren en respect tonen voor iedereen, ongeacht opvattingen, afkomst, cultuur, seksuele oriëntatie of geloofsovertuiging).
6. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden om eerlijk te zijn naar zichzelf en naar anderen (zoals goed omgaan met vergissingen en fouten maken, beloften nakomen, integer en rechtvaardig handelen).
7. De leerling versterkt of vergroot vaardigheden om doelen te stellen.
8. De leerling is zich bewust welk gedrag een goed gevoel geeft over zichzelf, waardoor de intrinsieke motivatie wordt versterkt om dit gedrag te herhalen.

Subdoelen schoolteam

9. Het schoolteam vervult een voorbeeldrol door de filosofie *'Als je positief denkt en doet voel je je goed over jezelf. Er is altijd een positieve manier om iets te doen'* toe te passen in de dagelijkse situaties in en om de school.
10. De leerkracht/docent voert het programma Leren & Leven programmagetrouw uit.
11. Het schoolteam ziet ouders als belangrijke samenwerkingspartner rondom de ontwikkeling van de leerling en handelt daarnaar.

In de activiteiten en lessen van het programma zijn de subdoelen vertaald in kleine stappen die passen bij de doelgroep en het gemiddelde ontwikkelingsniveau van de leeftijd van de leerlingen: de lesdoelen per les (zie ook de voorbeelden bij 'inhoud van de interventie' en de leerlijn per schoolsoort). Over het algemeen geldt dat hoe ouder de leerling is, hoe complexer de situaties zijn waarin de leerling de vaardigheden moet kunnen toepassen. Door het programma uit te voeren zoals bedoeld worden geleidelijke verbeteringen gerealiseerd in het pedagogische klimaat en de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen.

Het is belangrijk dat scholen die het programma gebruiken een bewuste keuze maken in welke doelen zij willen nastreven en dat deze doelen realistisch en haalbaar zijn binnen de eigen context van de school.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Het programma bestaat uit de combinatie van een aanpak voor een positief pedagogisch schoolklimaat (waaronder het versterken van de samenwerking met ouders/opvoeders) en een lesprogramma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen. Het curriculum sluit goed aan bij de kerndoelen rondom de sociaal-emotionele ontwikkeling en doelen ten aanzien van burgerschap.

Voor elk leerjaar in het primair onderwijs en in het voorgezet onderwijs is een startmodule en een lesprogramma (ook digitaal) uitgewerkt.

De startmodule heeft als doel bij te dragen een positief pedagogisch klimaat en kennis te maken met /het herhalen/het verdiepen van de achtergronden van het programma. De startmodule wordt de eerste vier weken van het schooljaar uitgevoerd, waarna het lesprogramma start met minimaal één les per week.

Het lesprogramma is voor alle leerjaren ingedeeld aan de hand van zes thema's die samen omvattend zijn voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerling. Daarnaast zijn er lessen opgenomen voor een gezonde leefstijl. In het primair onderwijs bevat het curriculum per leerjaar gemiddeld 50 lessen van 30 minuten. In het vervolgonderwijs gaat het om gemiddeld 33 lessen van 35 minuten per leerjaar.

Er zijn aanvullende pakketten zoals leerlingmediation beschikbaar.

Consultatie en training rondom specifieke situaties worden vanuit de Stichting aangeboden.

Bij de start neemt het schoolteam (zowel de po als vo teams) deel aan een korte training in het achterliggende gedachtegoed en volgen de leerkrachten/docenten die het lesprogramma uitvoeren een starttraining van twee dagdelen (met een tussenperiode van 12 weken).

De borging van het programma binnen de school/de locatie/opleiding vindt ten eerste plaats door het plannen en het uitvoeren van het curriculum met de startmodule en de minimaal wekelijks te geven lessen. Door telkens weer met het programma te werken (dat geheel is uitgeschreven) worden leerkrachten/docenten als het ware ook 'on the job' getraind. Eens per jaar is er sprake van een verdiepende of thema gerichte training voor het hele schoolteam om het gedachtegoed van het programma verder te integreren in het dagelijkse handelen en het schoolbeleid. De implementatie wordt begeleid door een werkgroep en een Leren & Leven-coördinator van de school/de locatie/de opleiding. De coördinator wordt getraind en begeleid door de stichting Leren & Leven. Nieuwe leerkrachten/docenten nemen altijd deel aan een starttraining. De school/de locatie/de opleiding kan in vervolgjaren, na het volgen van een train-de-trainer training, zelf nieuwe leerkrachten/docenten de starttraining geven. Eens per jaar is er sprake van een verdiepende of thema gerichte training voor het hele schoolteam.

Inhoud van de interventie

Basisfilosofie

Het programma werkt vanuit de basisfilosofie: 'Wanneer je positief denkt en doet, voel je je goed over jezelf. Er is altijd een positieve manier om iets te doen.' Deze filosofie wordt zichtbaar gemaakt in de Denken Doen Voelen-over-jezelf-cirkel. Deze cirkel laat de samenhang zien tussen wat iemand denkt en doet en het gevoel dat hij/zij over zichzelf heeft. De cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf kan positief of negatief zijn. In de materialen wordt dit

aangegeven met een groene en een rode cirkel. Leerlingen (en volwassenen) leren met behulp van de cirkel reflecteren op gedrag, op de keuzes die ze maken en de gevolgen van deze keuzes. Als leerlingen zich meer bewust worden van welk gedrag hen een goed gevoel geeft over henzelf, zullen ze dit gedrag vaker willen herhalen vanuit de menselijke behoefte je goed te voelen over jezelf.

De startmodule

De startmodule voor de leerkracht/docent bevat voor elk leerjaar in het PO en in het VO activiteiten voor de eerste vier weken van het schooljaar en wordt elk jaar gedaan met de groep/klas:

- Startactiviteiten filosofie en cirkel
- Thema-carrousel
- De leerling als expert (alleen voor het VO)
- De gedragscode
- Klassenvertegenwoordiging
- Positieve activiteit
- Bijeenkomsten met ouders/opvoeders

De activiteiten rondom 'klassenvertegenwoordiging' en 'Positieve activiteit' zijn optioneel. In het hiernavolgende worden voorbeelden gegeven bij de onderdelen van de startmodule:

1. Startactiviteiten filosofie & cirkel – Voor het op een laagdrempelige en actieve manier kennismaken met elkaar en met de basisfilosofie van het programma Leren & Leven.

Voorbeeld | Primair onderwijs | Groep 1

  - Een gesprekje in de kring over 'Ik ben ik', 'Jij bent jij' en 'Samen zijn we wij' met verhaalfiguren (afbeeldingen digitaal).
  - Een kennismakingsspel.
  - De poster met de Denken Doen Voelen-over-jezelf-cirkel wordt opgehangen, de gebaren (Nederlandse Gebarentaal) en de woorden worden geoefend.
  - De leerkracht legt de cirkel in de week meermalen uit aan de hand van situaties die zich voordoen op de groep.
  - De poster met de groene en de rode cirkel wordt opgehangen en besproken met voorbeelden van de leerkracht en de leerlingen.
  - De leerlingen krijgen de 'geheime opdracht' om de komende dagen op te letten of ze een groene cirkel kunnen herkennen.
  - De kinderen leren en oefenen het liedje 'Positief zijn'.
  - Er worden tips gegeven voor prentenboeken die passen bij het onderwerp.
2. Thema-carrousel – Activiteiten voor positieve groepsvorming. Het gaat om gemiddeld 12 korte samenwerkingsoefeningen en energizers die met een knipoog verbonden zijn aan de zes thema's van het programma Leren & Leven (bijvoorbeeld 'vragenweb', 'als ik een dier was dan ...', 'samen tekenen', 'mindfulness-oefening', 'tijd schatten', 'survival').
3. De leerling als expert – Een module van twee lessen ('Persoonlijke gebruiksaanwijzing' en 'Omgaan met storingen') voor het voortgezet onderwijs. De leerling brengt de persoonlijke kwaliteiten en uitdagingen in kaart met actieve werkvormen. De leerling deelt met de klas wat hij of zij nodig heeft van de klas bij het inzetten van de kwaliteiten en het omgaan met de uitdagingen.
4. De gedragscode – Deze bestaat in alle leerjaren (uitwerking naar leeftijd) uit drie activiteiten om een gedragscode te laten maken door de leerlingen. Centraal staat:

“Behandel een ander zoals jij zelf behandeld wilt worden”. Er wordt ook uitgewerkt hoe de gedragscode met de hele school kan worden gemaakt en hoe deze met ouders kan worden gedaan tijdens een ouderbijeenkomst.

Voorbeeld | Primair onderwijs | Groep 7

- *Activiteit 1 Gedragscode.*
    - *De leerkracht bespreekt met de leerlingen het belang van het maken van afspraken over het omgaan met elkaar.*
  - *De leerlingen denken via actieve werkvormen samen na over waarden die van belang zijn in het omgaan met anderen. Ze kiezen de belangrijkste waarden.*
  - *Activiteit 2 Gedragscode in de praktijk.*
    - *Groepjes gaan aan de slag met het betekenis geven aan een gekozen waarde. Wat doe je als ....? Hoe zie je dat .....? De leerkracht bespreekt dat het moet gaan om wat je wel wilt (niet om wat je niet meer wilt doen). 'Niet roddelen' wordt dan bijvoorbeeld 'we praten met elkaar en niet over elkaar'.*
    - *De leerkracht laat een filmpje zien als voorbeeld bij de waarde 'Respect'.*
    - *De groepjes zoeken een filmpje of een liedje op het internet dat voor hen de waarde uitbeeldt die zij behandelen. De groep bespreekt alle filmpjes.*
    - *De groepjes bedenken een toneelstukje waarin iemand zich niet aan de gedragscode houdt. Het toneelstukje wordt opgevoerd en er wordt besproken wat een goede manier zou zijn om hiermee om te gaan. Leerlingen spelen een paar reacties uit.*
    - *De gedragscode wordt ondertekend met een feestelijk ritueel.*
    - *De leerkracht krijgt de instructie met name aandacht te geven aan gedrag dat overeenkomstig de gedragscode is.*
  - *Activiteit 3 Gedragscode stand van zaken (later in het schooljaar).*
    - *De leerlingen reflecteren op de gedragscode en de sfeer in de groep met een aantal schaalvragen en gaan aan de slag met de vraag wat ze kunnen bedenken om de gemiddelde score nog een klein beetje te verhogen.*
5. Klassenvertegenwoordiging – Een klassengesprek over taken van een klassenvertegenwoordiger en de kenmerken van een democratisch proces. De leerlingen denken na over welke eigenschappen van belang zijn voor een goede klassenvertegenwoordiger en kiezen de klassenvertegenwoordiger.
6. Positieve actie voor de groep/klas/school – Leerlingen krijgen de opdracht samen een voorstel te doen voor een groeps-/klassenactiviteit (of school-/locatieactiviteit) die een positieve invloed heeft op de sfeer en de contacten onderling. Het winnende voorstel wordt uitgevoerd.
7. Bijeenkomsten met ouders/opvoeders – Er zijn in de startmodule draaiboeken opgenomen om ouders/opvoeders mee te nemen in het gedachtegoed van het programma tijdens ouderbijeenkomsten. Deze draaiboeken gaan over het leggen van een basis voor samenwerking tussen leerling, leerkracht/docent en ouders/opvoeders, de achtergronden van het programma Leren & Leven; het samen maken van de gedragscode; het geven van erkenning - trots op jou / blij met jou.

Het lesprogramma

Het lesprogramma (zie bijvoorbeeld 'Leren & Leven in het primair onderwijs, handleiding voor de leerkracht, groep 5' of 'Leren & Leven, Docentenhandleiding, leerjaar 2, VO Praktijkgericht) is ingedeeld aan de hand van zes thema's:

Thema 1 – Wie ben ik?

Leerlingen leren dat hoe zij zichzelf zien, bepalend is voor hoe ze zich voelen over zichzelf. Ze begrijpen de invloed die zij op hun omgeving uitoefenen en hoe de omgeving

invloed op hen heeft. Ze leren dat ze invloed hebben op hun zelfbeeld door wat ze denken en doen.

Thema 2 – Gezond denken, gezond zijn

Leerlingen worden zich (meer) bewust van de eigen verantwoordelijkheid voor lichaam en geest. Er zijn lessen voor het zorgen voor een gezond en fit lichaam (voeding, beweging, slaap, hygiëne, omgaan met middelen) en voor vaardigheden als weloverwogen keuzes maken, studievaardigheden, problemen oplossen, creatief denken, nieuwsgierigheid.

Thema 3 – Hoe zorg ik voor mijzelf?

Leerlingen krijgen meer inzicht in het eigen gedrag en de keuzes die ze maken, onder meer ten aanzien van tijd, geld, energie, het omgaan met emoties en gedrag. Ze leren hoe ze hun eigen bestaan op een goede manier kunnen organiseren.

Thema 4 – Omgaan met anderen

'Behandel anderen zoals je zelf behandeld wilt worden' is de sleutel tot het goed met anderen overweg kunnen. Binnen dit thema komen onderwerpen aan bod als vriendelijkheid, empathie, tolerantie, samenwerken, luisteren, liefde en relaties, positieve communicatie, sociale media en respect voor iedereen, ongeacht afkomst, cultuur of geloofsovertuiging.

Thema 5 – Eerlijk tegenover mijzelf en anderen

De leerlingen leren het belang van eerlijk zijn naar zichzelf en naar anderen, en zich aan beloften houden. Ook komen onderwerpen aan bod als verantwoordelijkheid nemen, omgaan met fouten maken, rechtvaardigheid en integriteit.

Thema 6 – Mijzelf blijven ontwikkelen

Wie een goed en realistisch beeld van zichzelf heeft, weet wat hij/zij aan mogelijkheden heeft en waar nog uitdagingen liggen. Er wordt geoefend met doelen stellen, het maken en evalueren van plannen en het vieren van successen. Er zijn lessen voor geloven in eigen kunnen en eigen mogelijkheden, verbreden van je horizon, van bedreigingen kansen maken en de moed hebben om het te proberen.

De vaardigheden en situaties die behandeld worden in de lessen verschillen per leerjaar (leeftijd fase, soort onderwijs), de thema's blijven hetzelfde. Elke les is uitgewerkt in een draaiboek met doelen, werkvormen, groepsbesprekingen, vragen en antwoordsuggesties. Bij de lessen zijn PowerPointpresentaties, video's en kopieerbladen beschikbaar. De lessen maken gebruik van directe instructie en coöperatieve werkvormen. Andere activerende werkvormen zijn bijvoorbeeld casusbesprekingen, video's, presentaties, rollenspellen, thuisopdrachten, bewegingsopdrachten, quizen. Door het minimaal wekelijks uitvoeren van de lessen binnen de zes thema's wordt methodisch gewerkt aan het versterken en vergroten van de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen. In het gespecialiseerde basisonderwijs kan desgewenst het lesmateriaal uit een hoger of lager leerjaar ingezet worden om beter aan te sluiten op het ontwikkelingsniveau van de betreffende groep/klas. In verband hiermee is geen groepsduiding afgedrukt op het materiaal voor leerlingen.

Voorbeeld thema 2 | Gezond denken, gezond zijn | Primair Onderwijs | Groep 8

Les 3 'Bewegingstussendoortjes'

Lesdoel: De leerling begrijpt dat voldoende lichaamsbeweging belangrijk is voor je gezondheid en om je goed te voelen over jezelf.

- *Achtergrondinformatie voor de leerkracht..*
- *Er wordt gestart met een bewegingsenergizer.*

- *De leerlingen brengen in kaart hoeveel ze op een dag matig intensief bewegen en of zij wekelijks aan de fitnorm voldoen (met behulp van een kopieerblad).*
- *Leerlingen doen de oefeningen van het werkblad 'Bewegingstussendoortjes'. Leerlingen kunnen de oefeningen ook thuis doen.*
- *De leerkracht bespreekt met de leerlingen hoe zij zich voelen (over zichzelf) na de work-out.*
- *Suggestie voor de leerkracht: Doe iedere dag tussen de lessen door met de leerlingen een korte fysieke oefening om de concentratie te verhogen.*
- *De leerkracht laat de leerlingen in tweetallen bewegingsoefeningen bedenken. Deze ideeën worden op briefjes geschreven en in een doos gestopt. De leerkracht haalt af en toe een briefje uit de doos om de oefening die daarop staat met de hele groep te doen.*
- *De leerkracht kan de leerlingen hun ouders laten interviewen over de bewegingsnorm en de fitnorm.*

Voorbeeld thema 3 | Hoe zorg ik voor mijzelf? | Vmbo | Leerjaar 3

Les 13 'Omgaan met zorgen en stress'

Lesdoelen: De leerling ziet in dat je een keuze hebt in hoe je omgaat met zorgen en stress. De leerling snapt het belang van een goede balans tussen draagkracht en draaglast. De leerling denkt na over gedachten en acties die bijdragen aan het vergroten van draagkracht. De leerling ervaart een mindfulnessoefening.

- *De les start met een oefening 'hooghouden' van boeken door leerlingen als metafoor voor het omgaan met zorgen en stress. De docent bespreekt de oefening na met de leerlingen.*
- *Naar aanleiding van het samen lezen van een tekst bespreken de leerlingen het verschil tussen draaglast en draagkracht.*
- *Aan de hand van casussen krijgen de leerlingen de opdracht de draaglast en draagkracht in de casus in beeld te brengen in groepjes. Samen bedenken zij strategieën voor de desbetreffende situatie om de draagkracht te vergroten. Er wordt nabesproken met de Denken Doen Voelen-over-jezelf-cirkels.*
- *De docent legt uit dat mindfulnessoefeningen kunnen helpen bij het verminderen van stress en piekeren en doet als experiment een mindfulnessoefening met de leerlingen.*

Voorbeeld Thema 4 | Omgaan met anderen | Primair Onderwijs | Groep 5

Les 7 en 8 (dubbele lestijd) 'Herhaling van thema 4'

Bij de afsluitende lessen van de thema's wordt ouders gevraagd om mee te doen en te helpen.

Lesdoel: De leerling herhaalt de belangrijkste lesstof uit thema 4 en laat zien dat hij deze begrijpt.

- *De leerkracht vat met de leerlingen thema 4 samen voor de aanwezige ouders..*
- *In de eerste les van thema 4 gaf de leerkracht naar aanleiding van de les de leerlingen de opdracht om in de komende weken op zoek te gaan naar een nieuwe vriend. De opdracht wordt besproken aan de hand van enkele vragen.*
- *Er wordt klassikaal een gedicht gemaakt over vriendschap aan de hand van een format. Het gedicht wordt uitgedeeld aan de leerlingen om te geven aan een goede vriend / mee te nemen naar huis.*
- *'Samenwerken is onze kunst'. De verschillende onderwerpen van het thema zijn allemaal een puzzelstukje in het prettig omgaan met anderen. Elk groepje maakt naar eigen inzicht een puzzelstuk (op basis van het werkblad). Daarna worden alle puzzelstukjes in elkaar geschoven. De activiteit wordt met de leerlingen en ouders nabesproken. Welke vaardigheden hebben de leerlingen ingezet tijdens het werken aan het puzzelstuk? Welke vaardigheden hebben ouders herkend tijdens het werken aan het puzzelstuk?*

Voorbeeld Thema 5 | Eerlijk tegenover mezelf en anderen | VO Praktijkgericht | Leerjaar 1

Les 6 'Verschillende culturen'

Lesdoelen: De leerling denkt na over de eigen culturele achtergrond. De leerling maakt kennis met de verschillende (sub)culturen binnen de klas. De leerling denkt na over het belang je te willen verdiepen in de culturele achtergrond van de mensen om je heen. De leerling maakt kennis met de verschillende (sub)culturen binnen de klas.

- *De docent start de les door iets kleins te vertellen over de eigen culturele achtergrond.*
- *Een inleidend gesprek over culturele identiteit en culture diversiteit aan de hand van de woorden 'Cultuur', 'Identiteit', 'Diversiteit', 'Culturele diversiteit' (met antwoordsuggesties voor de docent).*
- *Inventarisatie: 'Hebben wij een klas met verschillende culturele achtergronden (regio?, land?)'*
- *Gesprek over het belang van je te willen verdiepen in de culturele achtergrond van mensen waarmee je leert, werkt, leeft (antwoordsuggesties voor de docent m.b.t. voorkomen van vooroordelen en goed presteren door verschillende achtergronden).*
- *Video waarin medewerkers vertellen over diversiteit binnen hun team.*
- *De leerlingen maken de opdracht in het activiteitenlogboek: 'Mijn achtergrond' ter voorbereiding op de volgende opdracht in groepen.*
- *Gesprekskaarten cultuur in kleine groepen. Met groepsvormers worden kleine groepjes gemaakt. Elke groep krijgt per tafel drie gesprekskaartjes (kopieerblad). Onderwerpen zijn bijvoorbeeld 'Eten en drinken', 'Feesten en vieringen', 'Kleding', 'Geloof', 'Trots op ...'. Na tien minuten wordt deze ronde afgerond en stelt de docent nieuwe groepen samen met drie nieuwe onderwerpen.*
- *Nabespreking: Wat was opvallend, leuk om te horen? Hebben leerlingen iets nieuws ontdekt? Wat waren verschillen? Overeenkomsten?*
- *Optioneel: Een ouderavond met als thema 'culturele diversiteit' waarbij iedereen hapjes of snacks meeneemt vanuit de eigen cultuur. De leerlingen maken zelf een uitnodiging voor de ouder(s)/opvoeder(s)*
- *Optioneel: Als extra verwerkingsopdracht kunnen de leerlingen een poster, padlet of PowerPointpresentatie maken over de verschillende (sub)culturen waar zij onderdeel van uitmaken. Dit kan tijdens de ouderavond aan ouder(s)/opvoeder(s) worden gepresenteerd (dit kan ook online).*

Schoolteam

De filosofie en de vaardigheden uit het lesprogramma worden door de leerlingen primair toegepast en geoefend binnen de context van de school. Het schoolteam is daarbij de motor van verandering (dit kan gaan om de hele school, maar ook gaan om een locatie of een onderwijsteam van een onderwijssoort in het VO). Het hele schoolteam neemt daarom deel aan een training om de basisfilosofie van het programma effectief toe te leren passen in hun dagelijkse activiteiten. De focus ligt op het (h)erkennen en versterken van 'positieve gedachten, gedrag en gevoelens over zichzelf' bij zichzelf, leerlingen en anderen in de school. Deze benadering bevordert positief gedrag, fungeert als voorbeeld en versterkt de relatie tussen leerlingen, ouders en school.

Het schoolteam wordt getraind om uitdagende situaties (waar mogelijk) om te zetten in 'stel dat' scenario's waarbij leerlingen reflecteren op een fictieve situatie met de Denken Doen Voelen-cirkels. Hierbij wordt gekeken naar verschillende perspectieven vanuit verschillende betrokkenen. Door deze werkwijze worden de keuzemogelijkheden van leerlingen vergroot (Jij kiest!) om positief met voor hen lastige situaties om te gaan.

De zes thema's van het programma zijn zo gestructureerd dat de hele school gelijktijdig met hetzelfde thema bezig kan zijn en thema's door de school extra belicht kunnen worden. Daarvoor worden tijdens de teamtrainingen en in de concept-jaarplanner

handvatten geboden. Voorbeelden hiervan zijn themaweken, zoals 'Gezonde keuzes', die zowel in het primair als voortgezet onderwijs worden georganiseerd, waarbij de hele school betrokken is en ouders worden uitgenodigd.

Het schoolteam wordt zowel in de starttraining als in verdiepende teamtrainingen getraind in het vinden van nieuwe en aanvullende vormen voor het versterken van het educatieve partnerschap. Voor het bevorderen van de integratie van uitgangspunten van het programma in het dagelijkse handelen en het schoolbeleid zijn er verdiepende uitwerkingen voor het omgaan met aangrijpende gebeurtenissen, voor het werken met het programma in situaties van thuisonderwijs, voor het beleid rondom omgaan met orde-verstorend gedrag, belonen en straffen.

Samenwerking met ouders/opvoeders

Tijdens de implementatie en tijdens trainingen wordt met het schoolteam onderzocht hoe de cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf een rol kan krijgen in de bestaande activiteiten met betrekking tot samenwerking met ouders en hoe de samenwerking met ouders verder kan worden verbreed en/of verdiept.

Bij de start met het programma wordt een bijeenkomst voor ouders door de school/opleiding georganiseerd om ouders mee te nemen in het gedachtegoed en elk jaar daarna is er in ouderbijeenkomsten specifiek aandacht voor het programma Leren & Leven. In de startmodule zijn hiervoor draaiboeken opgenomen. Het (leren) (h)erkennen van groene cirkels staat centraal.

In de lessen staan regelmatig activiteiten of tips om het thuisfront te betrekken bij activiteiten die in de klas aan de orde zijn (bijvoorbeeld opdrachten die leerlingen thuis met ouders doen of interviewopdrachten).

In gesprekken met ouders en leerlingen worden de cirkels van Denken Doen Voelen-over-jezelf gebruikt door het schoolteam (bijvoorbeeld aan de hand van het formulier 'Denken Doen Voelen-over-jezelf'). Ouders worden uitgenodigd om deel te nemen aan het schoolcomité (zie bij implementatie en kunnen in groepen getraind worden om het programma thuis toe te passen).

Basis versterken

In specifieke situaties kunnen (combinaties van) lessen extra worden ingezet (bijvoorbeeld in situaties van pestgedrag, een lastige groepsdynamiek of faalangst). Daarnaast biedt Stichting Leren & Leven ondersteuning aan het schoolteam / de Leren & Leven-coördinator met consultatie en advies bij uitdagende situaties en het benutten van het programma daarbij (bijvoorbeeld samen een plan op maat maken bij problemen in de groepsdynamiek). Voor professionals binnen de interne zorgstructuur van de school zijn trainingen vanuit Leren & Leven beschikbaar, zodat deze professionals vanuit hun rol kunnen aansluiten op wat er in de basis gebeurt. De Denken Doen Voelen-over-jezelf-cirkel sluit goed aan bij de cognitieve gedragstherapie zoals die in veel effectieve jeugdhulpprogramma's wordt benut; ook externe zorgpartners kunnen hierdoor snel aansluiten op het programma, zodat wat er in de school en thuis gebeurt elkaar kan versterken.

2. Uitvoering

Materialen

Per schoolsoort is aanwezig:

- Website www.lerenenleven.nl Voor belangstellenden. Informatie, achtergronden, testimonials en proefmaterialen.
- Proefpakketten/proefflessen Voor belangstellende leerkrachten/docenten/scholen.
- Handreiking voor leidinggevenden en Leren & Leven-coördinatoren (in een uitwerking voor het po/so en voor het v(s)o) Voor de implementatie, monitoring en borging van het programma.
- Leerlijn [per onderwijssoort] Overzicht van lessen en lesdoelen. Voor Leren & Leven-coördinatoren en schoolteams.
- Jaarplanner Leren & leven Voor Leren & Leven-coördinatoren en schoolteams.
- Leerkracht/docentenhandleiding [leerjaar en schoolsoort] Voor leerkrachten/docenten/mentoren
- Activiteitenlogboek Voor leerlingen
- Ondersteunende materialen per groep/klas Posters om thema's te ondersteunen, groep/klas specifiek materiaal als handpoppen en kopieerbladen.
- Handreiking school comité Voor het school comité
- Uitgewerkte draaiboeken voor de school voor ouderbijeenkomsten en informatie voor ouders/opvoeders. Voor Leren & Leven-coördinatoren en schoolteams.
- Het programma Leren & Leven en burgerschap in het [per onderwijssoort] Voor belangstellenden en voor scholen die werken met het programma.
- Het programma Leren & Leven en aangrijpende gebeurtenissen [voor het po/so en voor het v(s)o] Voor schoolteams.
- Digitale omgeving Voor schoolteams.

Materialen die schoolbreed worden gebruikt:

- De posters 'Denken Doen Voelen-over-jezelf' en 'Groene cirkel en rode cirkel'. Deze worden gebruikt om de filosofie zichtbaar te maken in de hele school/locatie.
- Het Denken Doen Voelen-formulier. Eerst wordt gereflecteerd op het negatieve gedrag (de rode cirkel). Daarna wordt de bladzijde letterlijk omgeslagen en bedenkt de leerling hoe hij deze situatie in de toekomst zou willen aanpakken (de groene cirkel). Wordt ook met groepen en in gesprek met ouders en leerling gebruikt.
- Complimentkaarten. Voor gebruik tijdens lessen, in de school, om mee te nemen naar huis.
- De ICU-box (spreek uit: I see you) geeft de leerlingen uit groep 5 tot en met 8 de kans om positieve acties van klasgenoten, andere leerlingen en personeel onder de aandacht te brengen.

Locatie en type organisatie

Leren & Leven wordt ingezet door scholen in heel Nederland. Settings variëren van kleine scholen tot (schoolteams binnen) grote scholengemeenschappen. Scholen in het primair onderwijs (po), het speciaal onderwijs (so), het voortgezet onderwijs,

praktijkonderwijs en voortgezet speciaal onderwijs (vso) maken gebruik van het programma.

Opleiding en vaardigheden van de uitvoerders

De uitvoerders van het lesprogramma zijn in het basisonderwijs de leerkrachten. In het voortgezet onderwijs voert de docent die de mentor is van de mentorklas het lesprogramma uit.

De leerkrachten/docenten die het programma met de groep/klas uitvoeren moeten voldoen aan de bekwaamheidseisen onderwijspersoneel en de starttraining van Leren & Leven hebben gevolgd.

Bij de start neemt het schoolteam deel aan een training van drie uur, gericht op het ervaren van en kunnen toepassen van de basisfilosofie. Leerkrachten/docenten die het programma uitvoeren in de groep/klas volgen een starttraining van twee dagdelen (het eerste dagdeel bij aanvang en het tweede dagdeel na drie maanden). Zij moeten de basisfilosofie, de startmodule, de zes thema's rondom de sociaal-emotionele, intellectuele en fysieke ontwikkeling van leerlingen begrijpen en de operationalisering daarvan in het dagelijks handelen en de lessen. Ook wordt gezamenlijk een les voorbereid en uitgevoerd. Het tweede dagdeel staat in het teken van het leren van elkaars ervaringen, verdieping van de theoretische achtergronden en het integreren van het gedachtengoed in het dagelijks handelen.

Elk jaar na het startjaar volgt het schoolteam een verdiepende en/of 'opfris' training van twee uur op maat (thema's die worden gevraagd door scholen zijn bijvoorbeeld 'Leren & Leven en omgaan met orde verstoring' gedrag' en 'Educatief partnerschap verder versterken'). Trainingen worden in basis uitgevoerd door trainers die in dienst zijn van Stichting Leren & Leven (universitair geschoold). Ook kan de school een medewerker (die de basistraining heeft gevolgd) opgeven voor een train-de-trainerstraject dat als volgt is opgebouwd:

- Een instappesprek over doelen van de school, verwachtingen en persoonlijke leerdoelen.
- Het volgen van twee dagdelen 'train de trainers' training (met een tussenpoos van drie weken).
- Het uitvoeren van een starttraining van twee dagdelen in de eigen school onder supervisie van Stichting Leren & Leven.
- De evaluatie van de deelnemers, de reflectie van de trainer en van Stichting Leren & Leven worden samen besproken met de leidinggevende van de school.

Bij het succesvol doorlopen van het traject is de deelnemer gecertificeerd als trainer van starttrainingen binnen de eigen school.

Kwaliteitsbewaking

De kwaliteit wordt zowel in het PO als VO bewaakt:

- Door te werken met getrainde en door de Stichting begeleide Leren & Leven-coördinatoren die het programmagetrouw werken door het schoolteam ondersteunen met behulp van de 'Handreiking voor leidinggevenden en Leren & Leven-coördinatoren'.
- Door het gebruik van de lesmaterialen te koppelen aan een verplichte starttraining voor leerkrachten/docenten.
- Door de onderdelen van de startmodule en de lessen minimaal wekelijks in te roosteren met behulp van de jaarplanner en de leerlijn.
- Door geheel uitgewerkte draaiboeken per activiteit en per les aan te bieden en voldoende lessen om deze 1- tot 2-keer per week in te roosteren en te monitoren op de uitvoering.

- Door een teamtraining bij de start met een jaarlijks te herhalen verplichte verdiepende en/of opfris training voor het schoolteam.
- Door jaarlijks een 'wat gaat goed en wat kan beter'-gesprek als stichting te houden met de school naar aanleiding van gestelde doelen, in aanloop naar het nieuwe schooljaar.
- Door feedbackmogelijkheden in de digitale omgeving.
- Door input vanuit de netwerkbijeenkomsten (twee keer per jaar) met de Leren & Leven-coördinatoren.
- Door trainingen te evalueren en uitkomsten te gebruiken voor doorontwikkeling.
- Er is een gratis monitor beschikbaar voor schoolteams om de implementatie en de uitkomsten te meten, erop te reflecteren en waar nodig bij te sturen¹.

Randvoorwaarden

Voor een effectieve inzet is draagvlak binnen het schoolteam nodig. Voorafgaand aan het besluit te starten met het programma Leren & Leven wordt door de school (met ondersteuning van Stichting Leren & Leven) het draagvlak bepaald. Als wordt besloten te starten, dan onderschrijft de school (of een schoolteam binnen een scholengemeenschap) daarmee de uitgangspunten van het programma. Er is voldoende draagvlak als de ruime meerderheid van het schoolteam (80%) positief staat tegen over de implementatie van het programma.

Een actieve en betrokken rol van de leidinggevenden in de school blijkt uit:

- Tijd voor de schoolteams en leerkrachten/docenten om deel te nemen aan de verplichte starttraining.
- Het benoemen en faciliteren van een Leren & Leven-coördinator in de school die wordt getraind en begeleid door Stichting Leren & Leven en die het schoolteam ondersteunt.
- Het benoemen van de werkgroep die minimaal het eerste implementatiejaar begeleid (met de Leren & Leven-coördinator).
- Training van het hele schoolteam (gemeenschappelijke focus en taal in en om de school).
- Het zorgdragen voor een implementatieaanpak die minimaal de basisvereisten van het programma behelst (zie hieronder ook bij implementatie) en die past bij de eigen situatie.
- Het uitdragen van het belang te investeren in een positief leer- en leefklimaat en in sociaal-emotionele vaardigheden.
- Het inroosteren van voldoende tijd voor leerkrachten/docenten om het programma uit te kunnen voeren met de groep/klas.
- Er wordt geadviseerd te werken met een schoolcomité waarin schoolteam, ouders, leerlingen vertegenwoordigd zijn om de implementatie en borging van het programma te ondersteunen.

Implementatie

Er is een handreiking voor leidinggevenden en Leren & Leven-coördinatoren (in een uitwerking voor het primair onderwijs en voor het voortgezet onderwijs) voor de implementatie en borging van het programma. De implementatie behelst minimaal:

- Het gebruiken van de readiness-checklist bij de start met Leren & Leven
- Het opstellen van doelen met het programma voor het komende schooljaar
- Het plannen van (met behulp van de conceptjaarplanner):

---

¹ Door de coronamaatregelen is de afgelopen twee jaar de monitor niet benut door deelnemende scholen; uitgezonderd een school (in Groningen) voor gespecialiseerd onderwijs. Deze evaluatie is opgenomen bij 4.1. In 2023 heeft ook een andere school voor gespecialiseerd onderwijs (in Nijmegen) een evaluatie met behulp van de monitor uitgevoerd, de eindrapportage is begin 2024 beschikbaar.

- Trainingen team/leerkrachten/docenten/Leren & Leven-coördinatoren en/of train de trainer.
- Bijeenkomsten van de werkgroep
- Overlegmomenten als team waarin Leren & Leven wordt geagendeerd.
- Activiteiten en communicatie met ouders/opvoeders
- De startmodule en de lessen per jaar, waarbij in ieder geval worden gedaan:
  - Gedragscode per groep/klas of voor de locatie/school
  - Startactiviteit filosofie en cirkel
  - Activiteiten uit de activiteitencarrousel
  - De leerling als expert voor het VO
  - Minimaal eens per week een les.
  - Bijeenkomst met ouders/opvoeders
- Evaluatiemomenten
- Het hele schoolteam en de leerkrachten/docenten/mentoren worden getraind.
- De Leren & Leven-coördinator binnen de school wordt getraind en begeleid door Stichting Leren & Leven en neemt tweemaal per jaar deel aan trainings- en netwerkbijeenkomsten met coördinatoren van andere scholen.
- De planning van de thema's en de lessen en de teambesprekingen wordt door het schoolteam gemaakt met behulp van de conceptjaarkalender. Schoolbrede activiteiten en communicatie/activiteiten met ouders worden in de jaarplanner gepland.
- Leerkrachten/docenten/mentoren voeren de startmodule uit en geven in de rest van het jaar minimaal wekelijks lessen. Doordat leerkrachten/docenten/mentoren elke week lessen uitvoeren, maken zij zich het werken vanuit de basisfilosofie en het werken met het programma steeds meer eigen.
- Er wordt minimaal het eerste jaar gewerkt met een werkgroep die samen met de Leren & Leven-coördinator de implementatie binnen de school ondersteunt.
- Er wordt geadviseerd om een schoolcomité te starten ter ondersteuning van de implementatie. Een schoolcomité bestaat uit leerkrachten/docenten/mentoren/schoolpersoneel, ouders en leerlingen. Er worden samen acties bedacht om het gedachtegoed van het programma verder te borgen in en om de school. Een aantal typerende taken van het comité zijn een actieve rol tijdens open dagen en ouderavonden, het ondersteunen van positieve acties en het organiseren van aandacht voor het vieren van de successen met betrekking tot een positief klassen- en schoolklimaat. De ervaring leert dat elk comité haar eigen doelstellingen heeft en acties en activiteiten bedenkt die passen bij de school.
- Aan het einde van elk schooljaar vindt een evaluatiegesprek plaats met Stichting Leren & Leven.
- De school kan een interne medewerker opleiden als trainer met het train-de-trainerprogramma (zie de uitwerking bij opleiding & vaardigheden uitvoerders).

Kosten

Structurele kosten:

€

Activiteitenlogboeken

Per leerling in het primair (speciaal) onderwijs	5,95
Per leerling in het voortgezet (speciaal) onderwijs, praktijkonderwijs	6,95

Licenties

Licentie voor de leerkracht/docent om te werken met de programmamaterialen, inclusief de digitale omgeving met daarin de lesmaterialen, de PowerPointpresentaties, de digitale onderdelen van de startmodule, video's en kopieerbladen.	18,95
---	-------

Training en ondersteuning coördinator

De coördinator wordt ondersteund vanuit Leren & Leven en neemt deel aan trainings- en netwerkbijeenkomsten. 270,-

Starttraining nieuw deelnemende leerkrachten/docenten

(vervalt bij een train-de-trainer) 189,-

Kosten tijdens eerste implementatiejaar:

Starttraining (twee dagdelen voor de leerkracht/docent)

Individuele inschrijving voor starttraining 189,-

Incompany starttraining (max. 18 deelnemers) 2.275,-

Startlicenties

Startlicentie (tarief per leerkracht/docent) voor het eerste jaar. 119,-

Leerkracht-/docentenhandleiding

79,-

Losse ondersteunende materialen

In het primair onderwijs is sprake van materialen als handpoppen, ICU-box, extra posters. Kosten variëren van € 8,- tot € 90,-.

(Optioneel) Train de trainer

650,-

Maatwerk

Er zijn maatwerktrainingen voor het hele team en op thema's als 'educatief partnerschap', 'leerlingmediation' en 'voorkomen van pesten'.

3. Onderbouwing

Probleem

Er is veel empirisch bewijs voor het belang van sociale en emotionele vaardigheden om op persoonlijk en maatschappelijk vlak je leven succesvol vorm te geven. De vaardigheden hebben invloed op ervaringen en uitkomsten in alle domeinen van iemands leven: school, studie, werk, relaties, gezondheid, levensduur, persoonlijk en sociaal welbevinden. Andersom is aangetoond dat minder sociaal-emotioneel vaardig zijn deze uitkomsten negatief beïnvloedt (OECD, 2021).

In een in Nederland uitgevoerd onderzoek onder 976 (met name) leerkrachten/docenten geeft bijna de helft van de respondenten aan te maken te hebben met klassen waarin hooguit de helft van de leerlingen beschikt over voldoende sociaal-emotionele vaardigheden (Kloosterboer, 2020). Leerlingen met minder sociaal-emotionele vaardigheden kunnen dit versluieren met gedrag dat als minder aanvaardbaar, overlast gevend en regel overtredend wordt aangemerkt (Van der Ploeg, 2010; Slot & Spanjaard, 2009). De gedragsproblemen zijn van invloed op het leren en de resultaten van de leerling zelf en kunnen daarnaast negatieve invloed uitoefenen op de leerkracht/docent (stress, prestaties) en de groep/klas als geheel (Van Leeuwen, e.a., 2012; Onderwijsraad, 2010). Een gebrek aan sociaal-emotionele vaardigheden kan negatief van invloed zijn op het ontwikkelen en gebruiken van cognitieve vaardigheden (OECD, 2021). Leerlingen zelf rapporteren emotionele problemen, gedragsproblemen, hyperactiviteit en/of problemen met leeftijdsgenoten: 15,8% van de leerlingen in het basisonderwijs en bijna 20% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs (Stevens, Dorsselaer, Boer, Roos, de, Duinhof, Bogt, ter T., Eijnden, van den, Kuyper, Visser, Vollebergh, & Looze, 2018; Unicef, 2021).

Het is dus niet verwonderlijk dat partijen uit het onderwijs, wetenschap, beleid en maatschappij in een Position Paper (De Gezonde Generatie, 2022) pleiten voor het structureel verankeren van sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijscurriculum van het primair en het voortgezet onderwijs en dit wetenschappelijk onderbouwen. In een steeds sneller veranderende en meer diverse wereld worden deze vaardigheden alleen maar belangrijker. Het onderwijs moet leerlingen de mogelijkheid bieden hun sociaal-emotionele vaardigheden (verder) te ontwikkelen en aan te scherpen. Dit is voor alle leerlingen van belang en van cruciaal belang voor de leerlingen die, bijvoorbeeld als gevolg van een lagere sociaal-economische achtergrond, van huis uit minder sociaal-emotionele vaardigheden hebben meegekregen (Durlak e.a., 2011; OECD, 2017; OECD, 2021). Ook als het gaat over het verminderen van uitsluiting, ongelijkheid, discriminatie en sociale onrechtvaardigheid (Schlund, Jagers, & Schlinger, 2020). In de *Stand van educatief Nederland* (Onderwijsraad, 2019) concludeert de Onderwijsraad dat Nederland in vergelijking met de andere lidstaten net iets boven het gemiddelde op respectvolle interpersoonlijke relaties scoort, onder gemiddeld op tolerantie tegenover andere culturele groepen en laag op het opbouwen van een inclusieve samenleving.

Oorzaken

Zonder de wederzijdse beïnvloeding uit het oog te willen verliezen, volgt hierna een opsomming van de risicofactoren en de beschermende factoren:

Leerling

Risicokenmerken zijn bijvoorbeeld een negatief zelfbeeld (Neef, de, 2022), een moeilijk temperament, problemen met de verwerking van signalen van straf en beloning,

verminderde emotieregulatie, zwakke intelligentie en taalontwikkeling, minder ontwikkelde regelfuncties, ADHD (Nederlands Jeugdinstituut, z.d.), minder sociaal-emotionele vaardigheden hebben meegekregen van huis uit (OECD, 2021), slecht slapen (Timmermans, 2019; Trimbos, z.d.), te weinig bewegen en ongezond eten (Gezonde school, 2022) en afwijzing door leeftijdsgenoten en vriendengroepen met gedragsproblemen (NJI, 2022).

Beschermende factoren zijn intelligentie, gezondheid, positieve karaktereigenschappen, charme, talent voor sport (NJI, 2022), een gezonde leefstijl (Gezonde school, 2022), een realistisch, positief zelfbeeld (Neef, de, 2022; Kovács, Noor, Çankor & Geerlings, z.d.), sterke kanten van vriendengroepen (NJI, 2022), beschikken over voldoende sociaal-emotionele vaardigheden (Durlak e.a., 2011, 2015; OECD, 2017; OECD, 2021) en gemotiveerd zijn voor positief gedrag omdat je het zelf graag wilt of het belang of de waarde ervan inziet (Ryan & Deci, 2000b).

School

Risicokenmerken zijn onvoldoende toekomen aan het expliciet werken aan de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen door leerkrachten en docenten (Kloosterboer, 2020) en onvoldoende samenwerken met de ouders van de leerlingen (Daamen, 2017; Lusse & Diender, 2019; Lusse, 2016; PACT, 2022; De Vries, 2019).

Een beschermende factor is een positief pedagogisch klimaat, dat zich kenmerkt door een goed contact tussen leraar en leerlingen (Endedijk, Breeman, Lissa, Hendrickx, Boer & Mainhard, 2021), positieve relaties tussen leerlingen, een duidelijke structuur en duidelijke regels die op een vriendelijke manier worden gehanteerd (Onderwijskennis, z.d.). Structureel en methodisch aandacht besteden aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen is ook een beschermende factor. Uit een meta-analyse van 214 programma's voor sociaal-emotioneel leren, met een bereik van ruim 270.000 leerlingen van 5 tot 18 jaar (Durlak e.a., 2011), komt naar voren dat weldoordacht investeren in sociaal-emotioneel leren als school leidt tot:

- Verbetering van de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen.
- Meer betrokkenheid bij en verbondenheid met school.
- Verbetering van het klassen- en schoolklimaat.
- Een kleinere kans op ongezond gedrag.
- Meer welbevinden van leerlingen en leerkrachten/docenten.
- Vermindering van emotionele- en gedragsproblemen.

Ook op de langere termijn worden positieve resultaten gevonden ten aanzien van vaardigheden, attitudes, pro-sociaal gedrag en studieresultaten (zie ook: Snyder, Flay, Vuchinich, Acock, Washburn, Beets & Li, 2010; Corcoran, Cheung, Kim, & Xie, 2018; Corcoran, 2018b; Mahoney, J.L, Durlak, J.A., & Weissberg, R.P, 2018). Daarbij helpt sociaal-emotioneel leren verschillende vormen van ongelijkheid aan te pakken en stelt het jongeren en volwassenen in staat om bij te dragen aan veilige, gezonde en rechtvaardige scholen en gemeenschappen (Casel, 2021b; Schlund, e.a, 2020).

Aan te pakken factoren

Het programma Leren & Leven is van invloed op een belangrijk aantal (maar niet alle) van bovengenoemde factoren. Daarbij geldt dat veranderingen (zowel verbeteringen als verslechtingen) van elk van de bovengenoemde factoren ook van invloed zijn op andere factoren. In de onderstaande tabel worden de factoren genoemd die door inzet van het programma worden beïnvloed. Dit gebeurt door deze factoren te koppelen aan de subdoelen zoals deze zijn opgenomen en genummerd in paragraaf 1.2.

Beïnvloedbare factoren leerling	Subdoelen van het programma Leren & Leven die hierbij aansluiten
Risicokenmerken verminderen - Negatief zelfbeeld - Verminderde emotieregulatie - Minder sociaal-emotionele vaardigheden - Slecht slapen - Te weinig bewegen en ongezond eten - Negatieve vriendengroepen Beschermende factoren versterken - Realistisch, positief zelfbeeld - Sociaal-emotionele vaardigheden - Motivatie voor positief gedrag - Positieve vriendengroep - Gezonde leefstijl	1,2,3,4,5,6,7,8 <i>Met name 4</i> 1,2,3,4,5,6,7,8 3 3 1,5,6 1,2,3,4,5,6,7,8 1,2,3,4,5,6,7,8 8 1,5,6 3
Beïnvloedbare factoren school	
Risicokenmerken verminderen - Onvoldoende samenwerken met ouders - Beschermende factoren versterken - Structureel en methodisch investeren in de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen. - Positief pedagogisch klimaat waarbinnen er een goed contact is tussen leraar en leerlingen, er positieve relaties zijn tussen leerlingen en sprake is van een duidelijke structuur en duidelijke regels die op een vriendelijke manier worden gehanteerd. - Samenwerken met ouders van leerlingen.	11 9, 10 9, 10 11

Verantwoording

Investeren in sociaal-emotioneel leren heeft het meest effect met een schoolbrede aanpak (Greenberg, Weissberg, O'Brien, Zins, Fredericks, Hank & Elias, 2003; Lawner & Terzian, 2013; Oberle, Domitrovich, Meyers & Weissberg, 2016; NJI, 2022) met een doorgaande leerlijn (Zinnser e.a., 2013).

Het programma Leren & Leven heeft deze kenmerken en is gebaseerd op het bewezen effectieve programma Positive Action. Positive Action wordt erkend door o.a. 'Blueprints for Healthy Youth Development' (2022) als een modelprogramma, 'CASEL- Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning' (2021), 'CASE - Council of Administrators of Special Education' (z.d.).

Er is veel onderzoek gedaan naar wat schoolbrede programma's voor sociaal-emotioneel leren succesvol maakt (Durlak, 2011; O'Toole & Darlington, 2021; Van Overveld, 2019). Samengevat zijn de ingrediënten van een succesvolle aanpak:

- Een omvattend curriculum voor sociaal-emotioneel leren in combinatie met (inter)actief leren en invloed/inspraak van leerlingen.
- Een positief schoolklimaat.
- Goede leerkracht/docent-leerlingrelaties, goede relaties tussen leerlingen, samenwerking met ouders/opvoeders en het bredere netwerk.
- Integratie in het beleid van de school (aandacht voor welzijn leerlingen en medewerkers, tijd voor training en opleiding van medewerkers, opnemen in de schoolplanning).

Voordat deze punten worden verantwoord in relatie tot de doelen en opzet van programma Leren & Leven wordt ingegaan op de vertaling van Positive Action naar de Nederlandse context en de basisfilosofie van het programma.

Ontwikkelen voor de Nederlandse context

Het programma Leren & Leven is ontwikkeld op basis van Positive Action zoals dat sinds 1980 wordt ingezet in de VS. Het is daar geïmplementeerd in meer dan 15.000 settingen. Het programma is (zeer) effectief gebleken en heeft op grond hiervan in de VS de hoogste graad van erkenning gekregen.

De mogelijkheid de interventie te vertalen naar de Nederlandse context is bedongen door in het licentiecontract met Positive Action vast te leggen het programma te mogen vertalen, aan te passen en door te ontwikkelen naar de Nederlandse onderwijscontext. Deze ruimte is benut door op basis van evaluaties met schoolteams zowel in het PO als VO in Nederland de volgende aanpassingen te doen:

- a. De verhalen, situaties en gedichten uit het materiaal te vertalen naar voor leerlingen in Nederland herkenbare situaties,
- b. Het ontwikkelen van lessen over thema's die in de Verenigde Staten niet beschikbaar waren, maar in Nederland wel van belang zijn (zoals culturele diversiteit, LHBTQ).
- c. De eerste vertaling te realiseren met feedback van leerkrachten en docenten uit Nederland en met kleine try-outs in groepen en klassen. Dit heeft ervoor gezorgd dat onderdelen die toch nog als 'te Amerikaans' werden ervaren beter aangesloten konden worden op het Nederlandse onderwijs.
- d. In een tweede ronde het op basis van de eerste feedback aangepaste materiaal in scholen voor so, vso, pro en vmbo uit te proberen in pilots, waarbij feedback van leerkrachten en docenten op het materiaal per les is uitgevraagd. Op basis van deze feedback zijn opnieuw aanpassingen gerealiseerd. Dit heeft er bijvoorbeeld in geresulteerd dat voor het VO drie Amerikaanse lessen (een Denken, een Doen en een Voelen les over één onderwerp) zijn bewerkt naar twee Nederlandse lessen (Een Denken & Doen les en een Doen & Voelen les). Zo heeft elke les een actieve, ervaringscomponent.
- e. Feedback op de implementatierichtlijn van Positive Action te verwerken in de aanpak van het programma. In de implementatiehandreiking zijn op basis van deze feedback een aantal implementatieonderdelen als keuze aangeboden aan de school. In de praktijk is gebleken dat deze onderdelen veelal wel worden afgenomen door scholen, maar als keuze van de school. Op basis van de feedback van de Erkenningscommissie Interventies en het bewezen belang van een methodische implementatie zijn keuzes in het implementatietraject weer als verplicht opgenomen bij het programma door de Stichting Leren & Leven.
- f. Het programma voortdurend door te ontwikkelen op basis van feedback uit de deelnemende scholen. Zo is bijvoorbeeld (op grond van feedback uit de Praktijkscholen en de beroepsgerichte leerwegen van het VMBO) besloten materialen specifiek voor de doelgroep 'leerlingen met een praktijk-oriëntatie' te maken. Bij het soort aanpassingen kan worden gedacht aan meer praktijksituaties benutten in de lessen, meer visuele ondersteuning en minder taal, kleinere leerstappen en het aanpassen van taalgebruik naar f1 niveau.
- g. Het ontwikkelen van een digitale omgeving, met daarin PowerPointpresentaties (die de leerkracht/docent een visuele leidraad bij de les bieden) en videomateriaal dat past bij de in de lessen behandelde vaardigheid.

Aanpassingen worden besproken met Positive Action in de VS en daar getoetst aan de uitgangspunten van het programma.

Basisfilosofie

Het eerste kernelement van het programma is de basisfilosofie 'Als je positief denkt en

doet, voel je je goed over jezelf. Er is altijd een positieve manier om iets te doen'. Deze filosofie komt in alle programmaonderdelen terug voor zowel de leerlingen als de betrokken volwassenen en wordt ondersteund door de 'Theory of self-concept' (Combs, 1962, Purkey, 1970, Purkey, 2022a). Zelfbeeld wordt in deze theorie opgevat als een complex en dynamisch geheel van aangeleerde overtuigingen die elke persoon voor waar houdt over zijn of haar persoonlijk bestaan. De theorie stelt verder dat gedrag voortkomt uit de manier waarop een individu zichzelf ziet, én dat deze overtuigingen zowel voorafgaan aan gedrag als beïnvloed worden door gedrag. Gedrag, meer nog dan gedachten of gevoelens, is van invloed op je zelfbeeld en het maken van positieve en gezonde keuzes ten aanzien van gedrag leidt tot gevoelens van zelfwaarde (Purkey, Novak, 2015; zie ook Neef, de, 2022).

Cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf

Met behulp van de cirkels van Denken Doen Voelen-over-jezelf leren leerlingen (en volwassenen) dat gedachten leiden tot gedrag, dat gedrag leidt tot gevoelens over jezelf en dat gevoelens over jezelf leiden tot meer gedachten die op hun beurt gedrag beïnvloeden. Leerlingen (en volwassenen) herkennen door de opzet van het programma Leren & Leven en de bijbehorende lessen en activiteiten welk gedrag hen een goed gevoel geeft over henzelf. Als leerlingen zich meer bewust worden welk gedrag hen een goed gevoel geeft over henzelf, zullen ze dit gedrag vaker willen herhalen vanuit de menselijke behoefte je goed te voelen over jezelf (In overeenstemming met de theorie en het onderzoek binnen de positieve psychologie: Achor, 2010; Fredrickson & Branigan, 2005; Seligman, Ernst, Gillham, Reivich & Linkins, 2009; Kovács e.a., 2021). Dit is een intrinsiek gemotiveerde verandering. Onderzoek wijst uit dat intrinsiek gemotiveerde gedragsverandering waarschijnlijker wordt volgehouden dan extrinsiek gemotiveerde gedragsverandering (Froiland, e.a., 2012; Ryan & Deci, 2000a).

De cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf kan positief of negatief zijn. In de materialen wordt dit aangegeven met een groene en een rode cirkel. Leerlingen bedenken en oefenen hoe ze van een 'rode' cirkel weer naar een 'groene' cirkel kunnen komen. Ze leren dat ze hierin zelf een keuze hebben. Het reflecteren met de cirkels gebeurt aan de hand van de voorbeelden en werkvormen in de activiteiten en lessen, maar ook aan de hand van situaties in en om de school. Leerlingen leren dat er meerdere perspectieven mogelijk zijn van waaruit je naar een situatie kunt kijken. Ze leren niet-reële negatieve gedachten om te buigen naar meer reële positieve gedachten, die leiden tot ander gedrag en uiteindelijk tot een beter gevoel over jezelf (leerdoelen op leerlingniveau).

De cognitief gedragstherapeutische principes die in de cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf naar voren komen, zijn effectief in het voorkomen van veel verschillende gedragsproblemen (Foolen & Ince, 2013; NJI, 2022) en bevorderen het werken aan een positief zelfbeeld (VGCT, z.d.).

Curriculum voor vaardigheden in zes omvattende thema's

In meerdere publicaties over (onderzoek naar) sociaal-emotioneel leren (Carr, 2001; Casel, 2020; Zinsser, Weissberg & Dusenbury, 2013) wordt een indeling gemaakt van vijf gebieden die samen omvattend zijn voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Deze vijf gebieden worden wereldwijd als een belangrijke standaard gezien en komen in hun geheel terug in de zes thema's en de vaardigheden van het programma Leren & Leven. Daarnaast heeft het programma Leren & Leven ook nog een extra thema (2) dat vaardigheden voor een gezonde leefstijl (Gezonde school, 2022) en leren bevat. In onderstaande tabel wordt dit zichtbaar gemaakt:

CASEL (2022b)**Programma Leren & Leven**

1	Zelfbewust zijn	Thema 1 – Wie ben ik?
2	Zelfmanagement	Thema 3 – Hoe zorg ik voor mijzelf? Thema 5 – Eerlijk tegenover mezelf en anderen Thema 6 – Mijzelf blijven ontwikkelen
3	Sociaal bewustzijn	Thema 4 – Hoe ga ik om met anderen?
4	Sociale vaardigheden	Thema 4 – Hoe ga ik om met anderen?
5	Verantwoordelijke keuzes maken	Alle thema's
6		Thema 2 – Gezond denken, gezond zijn

De sociaal-emotionele vaardigheden worden in deze zes thema's leeftijdsspecifiek behandeld van primair onderwijs tot en met het voortgezet onderwijs (leerdoelen op leerling, leerkracht/docent en schoolniveau). In elke activiteit en les zijn specifieke doelen opgenomen en de leerkracht/docent bespreekt deze met de leerlingen. Met name de vaardigheden binnen thema 4 en 5 van het programma Leren & Leven hebben een directe relatie met de doelen die zijn gesteld voor burgerschap (zie SLO, 2021). Het gaat bijvoorbeeld om samenwerken, positief communiceren, interculturele diversiteit, seksuele diversiteit, sociale media, empathie, tolerantie, rechtvaardigheid en eerlijkheid.

Invloed van de leerling

Met de gedragscode, leerlingmediation, de klassenvertegenwoordiger, het schoolcomité en positieve actie geeft het programma Leren & Leven leerlingen invloed op het beleid van en de sfeer in en om de school.

Er wordt gebruikgemaakt van coöperatieve, activerende werkvormen in de lessen.

Leerlingen hebben daarnaast invloed door veel ruimte voor eigen inbreng, het kiezen van verwerkingsopdrachten.

Leerkrachten worden getraind in de meest activerende en effectieve manier van feedback geven – het stellen van reflectieve vragen aan de leerling (Hattie, Collignon, Dogger-Stigter, Kokee & Bogaarts, 2014; Jong & Berg, 2015). Deze vorm van vragenstellen komt daarnaast regelmatig terug in de lesmaterialen.

Positief pedagogisch schoolklimaat en werken aan goede relaties: leerlingen-ouders-school-netwerk

Het programma traint (door de opzet van het programma, bijbehorende materialen en door trainingen) schoolteams, leerlingen en ouders om positieve gedachten, gedrag en gevoelens over zichzelf te (h)erkennen en te versterken bij leerlingen en anderen in de school in situaties binnen en buiten de school. Dit leidt tot bekrachtiging van positief gedrag, voorbeeldgedrag, versterkt de relatie tussen leerlingen, ouders en school en is in overeenstemming met verschillende theorieën van de sociaal-cognitieve leertheorie (Bandura, 1986) en de positieve psychologie (Kovács e.a., 2021; MacNeil e.a., 2009). Activiteiten uit de startmodule worden ingezet voor positieve groepsvorming. Met de gedragscode spreken leerlingen zelf af hoe zij met elkaar willen omgaan. Halverwege het leerjaar wordt de stand van zaken samen geëvalueerd aan de hand van een schaalvraag en wordt gekeken hoe de sfeer verder kan worden verbeterd door en voor iedereen. Deze werkwijze sluit aan bij de onderzoeksbevindingen van Marzano e.a. (2018) voor effectief pedagogisch handelen en klassenmanagement.

Ook het curriculum voor de sociaal-emotionele vaardigheden op zichzelf draagt bij aan een positief pedagogisch klimaat (CASEL, 2022a; Humphrey, 2013). In de lessen leren leerlingen bijvoorbeeld over positieve rolmodellen, om te gaan met pestgedrag, positief

te communiceren, om te gaan met negatieve groepsdruk, zich in te leven in een ander en om te gaan met diversiteit. Deze werkwijzen sluiten aan bij de subdoelen voor zowel leerlingen als de school.

Affectieve leerkracht-/leraar-leerling relaties hebben een positieve invloed op het welbevinden en leren van leerlingen (Horeweg, 2018; Roorda e.a., 2014; Spilt e.a., 2011). Binnen het programma wordt in deze relaties geïnvesteerd. Bijvoorbeeld door te werken met groepsvormers die ervoor zorgen dat leerlingen ook met leerlingen uitwisselen die ze nog niet zo goed kennen. Of in de lessen met werkvormen te werken die expliciet uitnodigen tot interactie, waardoor leerkrachten/docenten leerlingen beter leren kennen en andersom. Daarbij wordt aandacht gegeven aan kwaliteiten en uitdagingen van de leerlingen (bijvoorbeeld in les 2, thema 5 van groep 8, 'Sterke punten en uitdagingen' en in les 5, thema 1 van leerjaar 3 vmbo, 'Zelfbeeldmeter'). Dit sluit aan bij de subdoelen gericht op leerlingen en de school.

De samenwerking met ouders/opvoeders wordt gestimuleerd vanuit de definitie van educatief partnerschap: 'een wederzijdse betrokkenheid van ouders en leerkrachten waarin ze samen condities willen creëren waaronder kinderen zich optimaal kunnen ontwikkelen en leren; ouders thuis en leerkrachten op school. Daarvoor gaan ze met elkaar in gesprek en werken ze zoveel mogelijk samen. Educatief partnerschap is geen einddoel waar je naartoe werkt, het is een basishouding waarin je een gezamenlijke gerichtheid hebt op de ontwikkeling van kinderen, ieder vanuit zijn eigen rol en mogelijkheden.' (Illeas, Van der Meer, Dobber en Willemen, 2019; Lusse, 2016; PACT, 2022; De Vries, 2019). Partnerschap tussen ouders en school draagt bij aan het welbevinden, de sociale vaardigheden, het gedrag en de schoolprestaties van kinderen (Donkers & Nelsen, 2022). Voorafgaand aan de implementatie van het programma wordt gevalideerd dat de overtuiging dat samenwerken met ouders van belang is voor de ontwikkeling van de leerling aanwezig is in de school. In de starttraining en de verdiepende (thema) trainingen wordt het schoolteam meegenomen in 'educatief partnerschap'. Tijdens het implementatieproces wordt samen met de school onderzocht hoe de cirkels een rol kunnen krijgen in de bestaande activiteiten met betrekking tot samenwerking met ouders en hoe de samenwerking met ouders verder kan worden verbreed en/of verdiept. Er zijn activiteiten voor ouderavonden in de startmodules en in de lessen worden regelmatig verbindingen gelegd met het thuisfront (bijvoorbeeld opdrachten die leerlingen thuis met ouders doen, interviewopdrachten). In gesprekken met ouders en leerlingen worden de cirkels van Denken Doen Voelen-over-jezelf benut, bijvoorbeeld met behulp van de Denken Doen Voelen-over-jezelf-formulieren. Ouders worden uitgenodigd om deel te nemen aan het schoolcomité. Ouders kunnen ook zelf in groepen getraind worden in het programma om dit thuis toe te passen. De werkwijze sluit aan bij het subdoel 13, om als schoolteam positieve (samenwerkings-)relaties met ouders te realiseren.

De Denken Doen Voelen-over-jezelf-cirkel sluit goed aan bij de cognitieve gedragstherapie zoals die in veel effectieve jeugdhulpprogramma's wordt benut; ook externe zorgpartners kunnen hierdoor snel aansluiten op het programma, zodat wat er in de school en thuis gebeurt elkaar kan versterken.

Integratie in het beleid van de school

In de handreiking voor leidinggevend en Leren & Leven-coördinatoren zijn richtlijnen voor de schoolbrede implementatie van het programma opgenomen. Het gaat dan om de facilitering en planning van trainingen voor personeel, het installeren van een werkgroep en een schoolcomité, het faciliteren en trainen van de Leren & Leven-coördinator, het werken met de monitor Leren & Leven, de samenwerking met ouders/opvoeders en het

brede netwerk, het train-de-trainerprogramma en het samen plannen van activiteiten en lessen in de jaarkalender. Ook worden inhoudelijke aanwijzingen gegeven voor de integratie van de uitgangspunten en de lessen in het overige beleid van de school, zoals ten aanzien van het belonen en straffen, het versterken van de sociale veiligheid, de preventie van pesten (zie ook Childtrends, 2013; Ttofi e.a., 2011), het burgerschapsonderwijs (Zie handreiking Leren & Leven en burgerschapsonderwijs) en het omgaan met aangrijpende gebeurtenissen (Zie handreiking Leren & Leven en omgaan met aangrijpende gebeurtenissen). Met de monitor, de jaarlijkse evaluatiegesprekken, het verwerken van de feedback uit de digitale omgeving en de netwerkbijeenkomsten van de Leren & Leven-coördinatoren wordt vanuit het programma invulling gegeven aan continue verbetering door reflecteren en leren (zie ook Casel, z.d.).

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Onderzoek 1

A) Leren & Leven (2022). Evaluatie programma Leren & Leven op De Aventurijn Assen – RENN4. De Aventurijn verzorgt gespecialiseerd onderwijs voor leerlingen van 4 tot en met 12 jaar.

B) Bevat een combinatie van vragenlijsten onder personeel (n = 13, 3 non-respons en 2 ziek, totaal n = 18), semigestructureerde interviews met personeel (n = 8), vragenlijsten/gesprekken met leerlingen (afhankelijk van de leeftijd) (n = 9) en een gesprek over de uitkomsten met het schoolteam. De Aventurijn is in het schooljaar voor de coronapandemie gestart met het programma Leren & Leven.

De centrale vragen:

- Wat is de waardering van en wat zijn de ervaringen met het programma Leren & Leven met betrekking tot het schoolklimaat en het versterken van de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen?
- Wat zijn eventuele verbeteracties op basis van de uitkomsten ten aanzien van het leer- en leefklimaat, ten aanzien van samenwerken met ouders, ten aanzien van de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen?

C) Het schoolteam rapporteert positieve uitkomsten over de bijdrage van het programma Leren & Leven aan het schoolklimaat en aan de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen.

Gerapporteerd wordt:

- Het pedagogisch klimaat binnen de Aventurijn is gegroeid en de sfeer op school is verbeterd.
- De leerlingen en het schoolteam hebben een positieve ontwikkeling doorgemaakt sinds de school is gestart met het programma, ondanks dat die start net voor de coronaperiode van bijna twee schooljaren viel.
- De basisfilosofie van Leren & Leven is zichtbaar in de school en komt overal terug.
- De cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf is duidelijk en gemakkelijk in gebruik voor het schoolteam en voor de leerlingen.
- De gemeenschappelijke taal van de basisfilosofie, de focus op positief gedrag en de activiteiten uit het lesprogramma dragen bij aan een positief pedagogisch klimaat.
- Er is sprake van minder incidenten, leerlingen leren beter reflecteren en laten meer samenwerking zien.
- De doorgaande leerlijn voor de ontwikkeling van de sociaal-emotionele vaardigheden is gevarieerd en relevant. Door de opzet van sociaal-emotionele vaardigheden in zes vaste thema's maar met wisselende vaardigheden binnen die thema's, komen alle relevante vaardigheden systematisch aan bod over de jaren heen.
- Door het curriculum worden veel onderwerpen bespreekbaar gemaakt binnen de school.
- De aanvulling van Leren & Leven met thema 2 'Gezond Denken, Gezond zijn', waarin ook vaardigheden voor een gezonde leefstijl terugkomen, draagt bij aan de sociaal-emotionele competenties van leerlingen.
- De onderwerpen en de manier waarop deze worden aangeboden passen goed bij de leefwereld van de leerlingen. De handleidingen zijn overzichtelijk.
- Er wordt een positieve trend gezien in de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen.
- Er wordt een positieve bijdrage gezien aan de vaardigheden van leerlingen die nodig zijn om te leren.
- Er wordt een positieve bijdrage verwacht ten aanzien van de leerresultaten. Hiervoor is het nodig om de ontwikkeling van de leerlingen langere tijd te volgen.

Verbeterpunten voor de school die worden gerapporteerd:

- Het leren van elkaar structureel vormgeven binnen de school om het programma nog beter te borgen.
- De samenwerking met ouders meer programmagetrouw onderdeel maken van de jaarplanning van de school.
- Betere introductie binnen de school van de interviews en vragenlijsten voor leerlingen zodat er een hogere respons wordt behaald.

Verbeterpunten voor Stichting Leren & Leven die worden gerapporteerd:

- Aanpassingen in de vormgeving (meer beeld) van het programma voor de jongste kinderen in het gespecialiseerde onderwijs.
- De vragenlijst voor personeel in de monitor aanscherpen wat betreft de vragen over leerresultaten, deze zijn voor meerdere uitleg vatbaar.

Aanpassingen in het programma Leren & Leven op basis van deze evaluatie zijn:

- In de monitor Leren & Leven is een expliciete instructie voor de introductie van de evaluatie opgenomen en de vragenlijst voor het personeel is aangescherpt.
- De opmerking over meer beeldmateriaal voor de jongste leerlingen in het gespecialiseerde onderwijs wordt meegenomen in de doorontwikkeling van het programma die wordt opgepakt met meerdere scholen tegelijkertijd. Deze doorontwikkeling staat voor 2024 op de planning.

Onderzoek 2

A) Bos, M. (2018). Aanleren van positief gedrag op school. Verkennend onderzoek naar de effecten van de methode Leren & Leven op de afdeling vmbo-basiskader/kader van SG de Rietlanden, Lelystad.

B) Bevat een combinatie van schriftelijke enquêtes onder 7 mentoren (responspercentage 100%) en 82 leerlingen (respons 98%) van de onderbouw vmbo-basiskader/kader. De verkenning is anderhalf jaar na het starten met het programma uitgevoerd om de waardering en ervaringen van uitvoerders en doelgroep te onderzoeken.

C) De resultaten van de enquête onder docenten:

	Zeer negatief	Negatief	Neutraal	Positief	Zeer positief
<i>Hoe ervaar je het programma</i>			1	4	2
	Niet mee eens	Enigszins mee eens	Neutraal	Mee eens	Zeer mee eens
<i>Wordt de visie uitgedragen door het hele team?</i>			2	3	2
<i>Ik voel mijzelf positiever als ik bezig ben met Leren & leven</i>	1		1	5	1
<i>Ik heb voldoende tijd om de lessen/onderwerpen te behandelen</i>	6	1			
<i>Het programma is een meerwaarde voor de afdeling</i>			1	5	1
<i>Er zijn minder conflicten sinds er wordt gewerkt met Leren & Leven</i>			4	3	
<i>Ik merk dat het leer- en leefklimaat op de afdeling positiever is geworden met Leren & Leven</i>	1		3	2	1
	Geen verbetering	Weinig verbetering	Neutraal	Enigszins verbetering	Veel verbetering
<i>Zie je verbetering in het gedrag van leerlingen sinds er is gestart met Leren & Leven?</i>			2	4	1
	Nee				Ja
<i>Leren & Leven zou een goede methode zijn om een positief schoolklimaat te ontwikkelen voor de campus</i>					7

Als meerwaarde van het programma wordt door de respondenten in de vrije ruimte in de vragenlijst benoemd:

- Je kunt er gemakkelijk aan refereren wanneer je bepaalde onderwerpen hebt besproken.
- De methode is erg gebruiksvriendelijk en zet leerlingen aan het denken. Geeft veel waardevolle gespreksstof.
- Je kunt goed afwisselen tussen klassengesprek/discussie/filmpjes en werkboek.
- Het is erg afwisselend. Het levert veel gespreksstof op en activeert de leerlingen.
- Gemakkelijk om aan te refereren wanneer je bepaalde onderwerpen hebt besproken.
- De insteek om de leerlingen te leren dat ze eerst moeten denken en dan handelen.
- Geeft leerlingen maar ook de docent inzicht in eigen handelen.
- Praten over keuzes en toekomst in plaats van over fouten.
- Leerlingen hebben meer begrip en waardering voor elkaars verschillen, gaan beter met elkaar om, lijken elkaar als groep beter te accepteren, zijn nieuwsgierig naar elkaar en willen ervaringen delen.
- Minder woorden nodig om iets duidelijk te maken omdat het herkenbaar is.
- Leerlingen zijn gemakkelijker te corrigeren.

Verbeteracties:

- Meer tijd ingeroosterd krijgen voor het programma om de beoogde resultaten te halen.
- Leren & Leven vaker agenderen binnen het team.

De resultaten van de enquêtes onder leerlingen:

De vragen zijn zo geformuleerd dat de antwoorden een beeld opleveren over wat de leerlingen vinden van de methode, of ze er positiever van worden, andere keuzes zijn gaan maken en welke keuze ze momenteel zullen maken. Een deel van de vragen bestaat uit stellingen waarbij leerlingen aan kunnen geven wat ze zouden doen in een bepaalde situatie. In totaal hebben 82 leerlingen de enquête ingevuld.

- 60 leerlingen vinden het een leuke manier om te leren een positievere keuze te maken.
- 54 leerlingen leren positiever denken door de methode.
- 55 leerlingen denken steeds meer na over het maken van positievere keuzes.
- 32 leerlingen denken meestal positief over zichzelf, 49 denken soms positief / soms negatief over zichzelf, 3 denken meestal negatief over zichzelf.
- 80 leerlingen vinden het fijn om op een positieve manier aangesproken te worden.
- 62 leerlingen weten wat de rode cirkel betekent.
- 79 leerlingen weten wat de groene cirkel betekent.
- 40 leerlingen zullen een medeleerling niet aanspreken wanneer hij/zij troep op de grond gooit.
- 13 leerlingen zullen naar een docent stappen, 25 zullen de leerling vragen het op te ruimen en 6 zullen het zelf oppakken en in de prullenbak gooien.
- Wanneer er een grap wordt gemaakt over een medeleerling die zich daardoor gekwetst voelt, zullen 40 leerlingen daar iets van zeggen.
- Wanneer een klasgenoot vraagt om mee te gaan spijbelen antwoorden 82 leerlingen dat ze voor zichzelf kiezen en naar de les toe zullen gaan.
- Wanneer er onrust is in de aula, leerlingen die aan het schreeuwen zijn, zullen de meeste leerlingen ervoor kiezen om niet aan te sluiten en eventueel een docent te waarschuwen. 22 leerlingen zullen zich aansluiten bij de groep.
- Wanneer een leerling geld laat vallen, zullen 55 leerlingen dit oppakken en teruggeven. 28 leerlingen zullen dit zelf in hun zak steken.
- Volgens 54 leerlingen spreken de docenten op de afdeling hen op een positieve manier aan. 23 leerlingen vinden dat ze soms wel, soms niet positief worden aangesproken. 11 leerlingen vinden dat ze meestal niet positief worden aangesproken.

Aanpassingen in het programma Leren & Leven op basis van deze evaluatie zijn:

- Geen. De uitkomsten zijn meegenomen in de begeleiding van de Leren & Leven-coördinatoren van de school.

Alle scholen die deelnemen aan het programma Leren & Leven organiseren jaarlijks evaluatiebijeenkomsten. Hierna worden (met toestemming van de scholen) de uitkomsten van twee evaluatiebijeenkomsten in het pro/vso en het primair speciaal onderwijs beschreven.

Evaluatiebijeenkomst 1

A) Leren & Leven (2021). Intern. Niet gepubliceerd.

B) Online-evaluatiebijeenkomst in november 2020 bij SO De Bladergroenschool in Groningen een jaar na de start van het programma. Er is gestart in een jaar met coronamaatregelen, in verband hiermee is de bijeenkomst online georganiseerd.

Deelnemers: 26 deelnemers (totale team 32 medewerkers) en de adviseur/trainer van Leren & Leven. Geëvalueerd is de waardering en de tevredenheid van de leerkrachten en wat er nodig is om een volgende stap te zetten. Op basis hiervan zijn verbeterpunten geïnventariseerd en zijn daar acties aan gekoppeld. De werkwijze was dat mensen in kleine groepen online uiteengingen en daarna de uitkomsten terugkoppelden aan de plenaire groep.

C) Uitkomsten: leerkrachten rapporteren positieve uitkomsten in relatie tot de startmodule en de lessen, het werken met de cirkel van Denken Doen Voelen-over-jezelf en positieve effecten met betrekking tot de sfeer in de school en noemen als antwoord op de vraag 'Wat gaat goed?':

- Gedragscodes in de klas (en die door de school hangen), positieve benadering, bevlogenheid van coördinatoren, meditatieoefeningen, werken met complimentenkaarten vanuit de leerkracht en tussen leerlingen, posters in de school,

gesprekken voeren met behulp van de cirkels, de groene en de rode cirkel (ook in de taal van de leerlingen), koppeling van Leren & Leven aan situaties die plaatsvinden buiten de lessen, goede invloed op de sfeer, digitale berichten over het programma Leren & Leven naar ouders, extra hulpmiddel voor ondersteuning sociaal-emotionele ontwikkeling, meeste leerlingen enthousiast – ze vinden het leuk –, rust in de gangen en rust tussen leerlingen, situaties met de groep bespreken, match tussen programma en belevingswereld van de kinderen, leerlingen die elkaar spontaan helpen, je ziet mooie gesprekken ontstaan tussen leerlingen, het programma is goed te integreren in je onderwijs en op maat in te zetten, leuk voorbeeld: complimentenkaarten mee naar huis, hierop weer leuke reacties van ouders.

Als antwoord op de vraag 'Wat kan nog beter? Hoe?' wordt gerapporteerd:

- Meer en structureler benutten van het programma door iedereen, tijd om je te verdiepen – een platform om samen te delen en te leren van elkaar, als team meer open communiceren, leerkrachten kunnen meer (successen/vragen) delen, ouders nog meer betrekken, goed om samen te onderzoeken hoe we willen omgaan met bijvoorbeeld Leren & Leven en time-out, soms zijn lessen moeilijk voor leerlingen, en daarmee ook moeilijk voor leerkrachten – met name voor kinderen met TOS is de taal moeilijk – hier meer visualiseren? Meer doe-activiteiten doen?, instroomgroep: plan is vooral de handpoppen te benutten, wat kan hier nog meer?, hoe kunnen we de aanpak van Leren & Leven meer benutten bij lichamelijke opvoeding? (ook graag posters), hoe kunnen we de aanpak van Leren & Leven ook oppakken met ondersteunende functies?

De hieruit voortvloeiende afspraken die het team heeft gemaakt:

- Afspraak plannen rondom de instroomgroep; Leren & Leven en leerkracht.
- In de agenda van het teamoverleg structureel de stand van zaken kort bespreken (wat gaat goed, successen delen en wat zijn vervolgstappen). Directeur plant dit in.
- Er worden voor het plein en voor het gymlokaal extra basisposters besteld.
- Met name voor kinderen met TOS is de taal moeilijk. De doe-activiteiten worden vaker herhaald en de verwachting is dat de taal minder een drempel zal zijn als er meerdere jaren ervaring is en leerlingen vanaf de jongste groepen met het programma werken.
- Bij de volgende bijeenkomst worden ondersteunende functies uitgenodigd door de Leren & Leven-coördinatoren. De werkgroep Leren & Leven wordt aangevuld met de intern begeleider.
- Samenwerking met ouders uitwerken in de volgende teambijeenkomst Leren & Leven. Eerstvolgende stap is Leren & Leven integreren in start op de school en de ouderavonden.

Aanpassingen in het programma Leren & Leven op basis van deze evaluatie zijn:

- De uitkomsten zijn meegenomen in training en de begeleiding van de Leren & Leven-coördinatoren. Een betere aansluiting van het programma op jonge kinderen met nog lage taalvaardigheden wordt opgepakt bij het door ontwikkelen van de materialen voor de onderbouw.

Evaluatiebijeenkomst 2

A) Leren & Leven (2021). Intern. Niet gepubliceerd.

B) Online-evaluatiebijeenkomst in maart 2021 (gestart met het programma in juni 2020) bij het Praktijkonderwijs en Vso, Tromp Meesters, Steenwijk. Deelnemers: 2 teamcoördinatoren, 14 docenten en de adviseur Leren & Leven. Geëvalueerd is de waardering en de tevredenheid van de leerkrachten en wat er nodig is om een volgende stap te zetten.

C) Uitkomsten:

Ervaringen en opbrengsten met het programma Leren & Leven:

- Groepsvorming is duidelijk beter geworden, eerder zicht op wat speelt bij leerlingen, beter persoonlijk contact met de leerling, de lessen geven een ander inzicht in de

relatie met leerlingen, gesprek is op een meer diepgaand niveau, klas is veranderd qua gedrag: ze helpen elkaar en ondersteunen elkaar, er is meer begrip, positieve verandering in het nadenken over en gedrag met betrekking tot voeding, leerlingen denken beter na voordat ze iets doen, nieuwe leerling wordt warm ontvangen in goede sfeer, leerlingen worden aangezet om na te denken over hun eigen keuzes en dit te koppelen aan de rode en groene cirkel, verdieping van de relatie met leerlingen, versterking van samenwerking met externen, de onderwerpen zijn passend en zetten leerlingen aan tot nadenken, er is meer aandacht voor het individu, werken met de cirkels wordt ook buiten de lessen om gebruikt, leerlingen die de cirkels hanteren voor zichzelf maar ook naar de docent ('u zit wel snel in de rode cirkel'), alle gebeurtenissen of incidenten zijn terug te brengen naar de groene en rode cirkels, blij met het gebruiken van de cirkels bij time-outs, minder direct sanctioneren, samen in gesprek over de situatie. De basis zit in de lessen maar komt ook bij andere onderdelen, zoals gymnastiek, steeds weer terug, de groene en rode cirkel zijn meer onderdeel geworden van het systeem van de docent.

Als antwoord op de vraag 'Wat kan nog beter? Hoe?' wordt gerapporteerd dat de school de volgende acties opneemt:

- De startmodule volgend jaar door iedereen laten doen met de klassen. Er waren nu mensen die de startmodule minder hebben gebruikt en direct de lessen zijn gaan doen.
- De gedragscode die de klassen maken, delen met de andere docenten.
- Ouders zijn door corona nog te weinig betrokken. In ieder geval nog een ouderavond rondom Leren & Leven organiseren.
- In de themaweek 'gezonde keuzes' van de school de netwerkpartners betrekken.

Aanpassingen in het programma Leren & Leven op basis van deze evaluatie zijn:

- De starttraining is aangepast door nog meer nadruk te leggen op het belang van het eerst uitvoeren van de startmodule en daarna te starten met de lessen (ook de sheets in de PowerPointpresentatie van de starttraining zijn aangepast, alle deelnemers ontvangen altijd alle gebruikte sheets).

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

Het oorspronkelijke programma Positive Action (waarvan Leren & Leven het Nederlandse equivalent is), is uitgebreid en RCT onderzocht. Het programma in Nederland is ontwikkeld in afstemming met de Amerikaanse ontwikkelaar van het programma. In onderstaande worden alleen de twee RCT-onderzoeken genoemd.

Onderzoek 1 Hawaii RCT Study 2001 – 2006

Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd: nee

Het onderzoek betreft de in dit format beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant): nee, het onderzoek is gedaan naar Positive Action, het programma dat is vertaald in Leren & Leven naar het Nederlandse onderwijs.

Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk: ja

Er is een voormeting: ja

Er is een nameting: ja

Onderzoek 1 – Publicatie 1.1

A) Use of a social and character development program to prevent substance use, violent behaviors, and sexual activity among elementary-school students in Hawaii. Beets, M.W., Flay, B.R., Phil, D., Vuchinich, S., Snyder, F.J., Acock, A., Li, K-K., Burns, K., Washburn, I.J. & Durlak, J. (2009). American Journal of Public Health, 99(8), 1438-1445.

B) Een matched-paired, cluster-randomized, controlled design met 10 basisscholen die Positive Action gebruiken en 10 basisscholen als controlegroep. Leerlingen van grade 5 (N = 1714) scoorden zelf op middelengebruik, gewelddadig gedrag en vrijwillige seksuele activiteiten. Docenten rapporteerden op middelengebruik en gewelddadig gedrag (N = 1225).

C) Leerlingen in grade 5 op scholen die Positive Action inzetten, gebruiken significant minder middelen, vertonen minder gewelddadig gedrag en hebben minder seksuele activiteit.

Onderzoek 1 – Publicatie 1.2

Impact of a social-emotional and character development program on school-level indicators of academic achievement, absenteeism, and disciplinary outcomes: A matched-pair, cluster-randomized, controlled trial. Snyder, F., Flay, B., Vuchinich, S., Acock, A., Washburn, I., Beets, M., & Li, K.-K. (2010). *Journal of Research on Educational Effectiveness*, 3, 26-55.

B) Een matched-paired, cluster-randomized, controlled design met 10 basisscholen die Positive Action gebruiken en 10 basisscholen als controlegroep op basis van registratiegegevens van de scholen. o-meting 2002 en vervolgmeting in 2007.

C) De scholen die Positive Action uitvoerden scoorden 9.8% beter in de TerraNova test voor lezen en 8.8% beter voor rekenen. Deze leerlingen van deze scholen scoorden op de 'Hawai'i Content and Performance Standards' 20.7% beter voor lezen 51.4% beter in rekenen. De interventiescholen rapporteerden 15.2% minder verzuim en minder schorsingen (72.6%) en nablijven (72.7%). Over het geheel genomen zijn effectgroottes bescheiden tot groot (range = 0.5-1.1) voor alle onderzochte resultaten.

De uitkomsten onderbouwen dat een schoolbreedprogramma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen tegelijkertijd een positieve invloed kan hebben op schoolprestaties, aanwezigheid en disciplinaire maatregelen.

Onderzoek 1 – Publicatie 1.3

A) Improving elementary school quality through the use of a social-emotional and character development program: A matched-pair, cluster-randomized, controlled trial in Hawaii. Snyder, F.J., Vuchinich, S., Acock, A., Washburn, I.J., & Flay, B.R. (2012). *Journal of School Health*, 82(1), 11-20.

B) Een matched-paired, cluster-randomized, controlled design met 10 scholen die Positive Action gebruiken en 10 scholen als controlegroep.

C) Significante programmaeffecten ten aanzien van schoolkwaliteit (o.a. gevoel van veiligheid, betrokkenheid van ouders/leerlingen/leerkrachten, tevredenheid ouders/leerlingen/leerkrachten, kwaliteit van leerlingondersteuning in de school, mate van professionaliteit van het systeem, teamwerk in de school) gerapporteerd door leerkrachten, ouders en leerlingen.

Onderzoek 1 – Publicatie 1.4

A) Preventing Negative Behaviors Among Elementary-School Students through Enhancing Students' Social-Emotional and Character Development. Snyder, F.J., Acock, A., Vuchinich, S., Beets, M.W., Washburn, I.J., & Flay, B.R. (2013). *American Journal of Health Promotion*. 28, 1.

B) Een matched-paired, cluster-randomized, controlled design met 10 scholen die Positive Action gebruiken en 10 scholen als controlegroep. N = 1784 leerlingen vanaf grade 5.

C) Er is sprake van een significante verbetering in motivatie voor leren. Er is sprake van een significante vermindering van absent zijn en een marginaal significante verbetering met betrekking tot rekenen voor alle leerlingen. Er is sprake van significant positieve effecten met betrekking tot lezen voor African-American jongens en voor leerlingen die van grade 7 naar grade 8 overgaan en op rekenen voor meisjes en leerlingen met lagere SES-achtergrond. De resultaten ondersteunen de koppeling tussen sociaal-emotionele ontwikkeling en studieresultaten.

Onderzoek 2 Chicago RCT Study 2005 – 2010

Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd: nee

Het onderzoek betreft de in dit format beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant): nee, het onderzoek is gedaan naar Positive Action, het programma dat is vertaald in Leren & Leven naar het Nederlandse onderwijs.

Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk: ja

Er is een voormeting: ja

Er is een nameting: ja

Onderzoek 2 – Publicatie 2.1

a) Effects of the Positive Action programme on problem behaviors in elementary school students: A matched-pair randomized control trial in Chicago. Kin-Kit Li, Isaac Washburn, David DuBois, Samuel Vuchinich, Peter Ji, Vanessa Brechling, Joseph Day, Michael W. Beets, Alan C. Acock, Michael Berbaum, Frank Snyder, Brian R. Flay (2011). *Psychology & Health*, 26, 187-204.

b) Een matched-paired, randomized, controlled design met als doel de effecten van Positive Action te meten in een stedelijk gebied met gemiddeld lage inkomens. 7 scholen die Positive Action gebruiken en 7 scholen als controlegroep. Zelfrapportage door ruim 500 5th graders (groep 7).

c) Leerlingen binnen de scholen die Positive Action gebruiken, rapporteerden 31% minder middelengebruik, 37% minder agressief gedrag en 41% minder pestgedrag in vergelijking met de controlescholen. Er was ook sprake van minder ordeverstoring gedrag, maar deze uitkomst was niet statistisch significant.

Onderzoek 2 – Publicatie 2.2

Effects of a School-Based Social-Emotional and Character Development Program on Health Behaviors: A Matched-Pair, Cluster-Randomized Controlled Trial. Niloofar Bavarian, Kendra M. Lewis, Alan Acock, David L. DuBois, Zi Yan, Samuel Vuchinich, Naida Silverthorn, Joseph Day, Brian R. Flay and D. Phil, 2016.

b) Een matched-paired, randomized, controlled design met als doel de invloed van Positive Action als programma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling te meten op gezondheidsgedrag. Er zijn acht metingen uitgevoerd met behulp van zelfrapportages over gezondheidsgedrag (eten, beweging, persoonlijke hygiëne, tijd van naar bed gaan) door leerlingen van grade 3 (groep 5) tot einde grade 5 (groep 7) en er zijn metingen uitgevoerd door betrokken onderzoekers van hoogte en gewicht voor BMI-berekeningen aan het eind van de studie. In totaal hebben 1.170 leerlingen meegedaan.

c) Bescheiden programmaeffecten voor persoonlijke hygiëne (ES 0.48), gezond eten en bewegen (ES 0.21) en ongezond eten (ES - 0.19). BMI-scores waren lager bij de leerlingen van scholen die het programma uitvoeren (ES = -0.21). De bevindingen suggereren dat een programma voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen

een bescheiden invloed kan hebben op het gezondheidsgedrag van leerlingen in deze leeftijdsgroep.

Onderzoek 2 – Publicatie 2.3.

a) Effects of positive action in Elementary school on student behavioral and social emotional outcomes, Lewis, K.M., Holloway, S.D., Bavarian, N., Silverhorn, N., DuBois, D.L., Flay, B.R., Siebert, C.F. (2021). *The Elementary School Journal*, 121(4).

<https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/714065>

b) Over een periode van herfst 2004 tot lente 2007 zijn 5 metingen gedaan naar de effecten van Positive Action bij 14 scholen (matched paired design – stedelijk gebied, leerlingen uit minderheidsgroepen, lage inkomens) met behulp van zelfrapportages door leerlingen bij de start grade 3 (groep 5) tot einde grade 5 (groep 7). Het totaal aantal leerlingen in deze studie is 930, waarvan 53% meisje, 50% Afro-Amerikaans, 28% Latijns-Amerikaans, 7% wit en 14% anders. 515 leerlingen deden mee aan de laatste meting (82% van de eerste meting). Uitkomsten werden bevraagd voor Positive Youth Development, emotionele gezondheid, zelfbeeld, gezondheidsgedrag, probleemgedrag, positief pedagogisch klimaat en houding ten opzichte van leren.

c) Groeicurve analyses laten gunstige programma-effecten zien als het gaat om de positieve ontwikkeling van jongeren, emotionele gezondheid, zelfrespect, probleemgedrag, gezondheidsgedrag, omgevingsklimaat en houding ten opzichte van leren. De studie geeft onderbouwing voor de inzet van schoolbrede programma's voor sociaal-emotionele ontwikkeling in het primair onderwijs in stedelijk gebied met leerlingen die komen uit een minderhedencontext met lage inkomens.

5. Samenvatting werkzame elementen

Inhoudelijk werkzame elementen:

- stimuleert de intrinsieke motivatie van leerlingen voor positief gedrag.
- heeft een compleet en gebruikersvriendelijk curriculum dat bijdraagt aan de sociale, emotionele, fysieke en intellectuele vaardigheden van leerlingen, zoals
  - het maken van verantwoordelijke keuzes
  - een gezonde leefstijl
  - effectief leren
  - het effectief oplossen van problemen
  - het herkennen en managen van emoties en andere hulpbronnen als je tijd, bezittingen en energie
  - het waarderen van perspectieven van anderen
  - het omgaan met interpersoonlijke situaties
  - eerlijk zijn naar jezelf en naar anderen
  - het stellen van positieve doelen en jezelf willen blijven ontwikkelen.
- draagt bij aan een positief pedagogisch klimaat in de groep/klas in en om de school.
- draagt bij aan een positieve samenwerkingsrelatie met ouders/opvoeders.
- werkt vanuit een basisfilosofie die door alle volwassenen (leerkrachten/docenten, schoolteam maar ook externe netwerk) en leerlingen in de school toegepast kan worden.

Praktische werkzame elementen:

- is een schoolbrede aanpak.
- heeft een doorgaande leerlijn voor leerlingen in het primair onderwijs (po), het speciaal onderwijs (so), het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo), praktijkonderwijs, voorgezet speciaal onderwijs (vso).
- bevat activiteiten en lessen voor vaardigheden die mede invulling geven aan burgerschapsonderwijs.
- gebruikt gevarieerde, aansprekende, interactieve werkvormen.
- is gericht op het (h)erkennen van positief gedrag in en om de school en thuis.
- er zijn geen tijdrovende trainingen nodig om met het programma te kunnen werken.
- is gemakkelijk te integreren in het onderwijs, ook buiten de specifieke lessen om.
- heeft een train-de-trainer aanbod.

6. Aangehaalde literatuur

Achor, S. (2010). *The happiness advantage: The Seven Principles of Positive Psychology That Fuel Success and Performance at Work*. New York: Crown Business.

André, S., Meuleman, R. & Kraaykamp, G. (2018). Familie en leefstijlgewoonten. In: Een (on)gezonde leefstijl: Opleiding als scheidslijn. <https://digitaal.scp.nl/leefstijl/familie-en-leefstijlgewoonten>.

Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Bavarian, N, Lewis, K.M., Acock, A., DuBois, D.L., Yan, Z., Vuchinich, Z., Silverthorn, N., Day, J., Flay B.R. & Phil, D. (2016). Effects of a School-Based Social-Emotional and Character Development Program on Health Behaviors: A Matched-Pair, Cluster-Randomized Controlled Trial. Niloofar Bavarian, Kendra M. Lewis, Alan Acock, David L. DuBois, Zi Yan, Samuel Vuchinich, Naida Silverthorn, Joseph Day, Brian R. Flay and D. Phil, 2016.

Beets, M.W., Flay, B.R., Phil, D., Vuchinich, S., Snyder, F.J., Acock, A., Li, K-K., Burns, K., Washburn, I.J. & Durlak, J. (2009). Use of a social and character development program to prevent substance use, violent behaviors, and sexual activity among elementary-school students in Hawaii. *American Journal of Public Health*, 99(8), 1438-1445.

Blueprints for healthy youth development (2022), <https://www.bleuprintsprogram.org/programs/182999999/positive-action/>.

Carr, A. (2001). *What works with children and adolescents? A critical review of psychological interventions with children, adolescents, and their families*. New York: Routledge.

CASE, Council of Administrators of Special Education (z.d.) Endorsed Products. <https://www.casecec.org/endorsed-products>.

CASEL (z.d.) Casel Schoolguide <https://schoolguide.casel.org/rubric/>

CASEL (2021b) How Does SEL Support Educational Equity and Excellence? <https://casel.org/fundamentals-of-sel/how-does-sel-support-educational-equity-and-excellence/>

CASEL (2021) Casel releases updated guide. <https://casel.org/casel-releases-updated-guide-fig-1/>

CASEL (2022a) What Does the Research Say? <https://casel.org/fundamentals-of-sel/what-does-the-research-say>

CASEL (2022b) What Is the CASEL Framework? A framework creates a foundation for applying evidence-based SEL strategies to your community. <https://casel.org/fundamentals-of-sel/what-is-the-casel-framework/#the-casel-5>

Childtrends.org (2013). What Works for Bullying Programs: Lessons from experimental evaluations of programs and interventions.

Corcoran, R.P., Cheung, A.C.K., Kim, E., & Xie, C. (2018). Effective universal school-based social and emotional learning programs for improving academic achievement: A systematic review meta-analysis of 50 years of research. *Educational Research Review*, 25, 56-72.

Corcoran, R. P. (2018b). Children benefit when taught social and emotional skills – but some methods are better than others. The Conversation. <https://theconversation.com/children-benefit-when-taught-social-and-emotional-skills-but-some-methods-are-better-than-others-90984>

Daamen, W. (2017). Partnerschap met ouders: wat werkt. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Donkers, E., & Nilsen, Y. (2022). School en ouders als partners. *Onderwijskennis.nl* (NRO). Geraadpleegd op 23 november 2023, van www.onderwijskennis.nl/node/1894

Durlak, J.A., Domitrovich, C.E., Weissberg, R.P., & Gullotta, T.P. (2015). *Handbook of Social and Emotional Learning. Research and Practice*. New York, London: Guilford Press.

Durlak, J.A., Dymnicki, A., Weissberg, R.P., Taylor, R.D. & Schellinger, K. (2011). The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions. *Child Development*, 82(1), 405-432.

Endedijk, H. M., Breeman, L. D., Lissa, C. J. van, Hendrickx, M. M. H. G., Boer, L. den, & Mainhard, T. (2021). The teacher's invisible hand: a meta-analysis of the relevance of teacher-student relationship quality for peer relationships and the contribution of student behavior. *Review Of Educational Research*, 92(3), 370-412.
doi:10.3102/00346543211051428

Foolen, N., Ince, D. (2013). *Cognitieve gedragstherapie*. www.nji.nl.

Fredrickson, B.L., & Branigan, C. (2005). Positive emotions broaden thought-action repertoires: Evidence for the broaden-and-build model. *Cognition and Emotion*, 19, 313-332.

Froiland, J.M., Oros, E., Smith, L., & Hirschert, T. (2012). Intrinsic Motivation to Learn: The Nexus between Psychological Health and Academic Success. *Contemporary School Psychology*, 16, 91-100.

Gezonde generatie, de. (2022). Sociaal-emotionele vaardigheden structureel verankeren in het curriculum. Als basis voor welbevinden, goed leren, gezondheid en gelijke kansen. Position Paper. <https://gezondegeneratie.nl/wordpress/wp-content/uploads/24-03-22-Position-Paper-SEV-onderwijs.pdf>. Geraadpleegd 27 november 2022.

Gezonde school (2022). www.gezondeschool.nl. Geraadpleegd op 14 februari 2022.

Goei, S.L., & Kleijnen, R. (2009). Omgang met zorgleerlingen met gedragsproblemen. Literatuurstudie uitgevoerd voor de Onderwijsraad. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim.

Greenberg, Mark T., Weissberg, Roger P., O'Brien, Mary Utne, Zins, Joseph E., Fredericks, Linda, Resnik, Hank, & Elias, Maurice J. (2003). Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional, and academic learning. *American Psychologist*, 58(6-7), 466-74.

Haan, A. de, Dibi, S., Steinweg, M., Charki, F.Z., Verspoor, E., Deen, C., & Bakker, H. (2021). *Praktijkkaart welbevinden en gelijke kansen*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Hattie, J. A. C., Collignon, F., Dogger-Stigter, A. M., Kokee, S., & Bogaarts, M. (2014). *Leren zichtbaar maken*. Bazalt.

Horeweg, A. (2018). *Gedragsproblemen in de klas in het voortgezet onderwijs*, tweede druk. Amsterdam: Uitgeverij LannooCampus.

Humphrey, N. (2013). *Social and Emotional Learning: a critical appraisal*. London: SAGE Publications Ltd.

Ilias, M., Meer van der, L., Dobber M., Willemen, A. (2019). *Samen werken aan Educatief Partnerschap: Een handleiding voor het opzetten van een Scholleergemeenschap*. Vrije Universiteit Amsterdam, Afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen, en De Activiteit, Landelijk Centrum voor Ontwikkelingsgericht Onderwijs, Amsterdam.

Jong, D. P., & Berg, I. K. (2015). *De kracht van oplossingen: handboek oplossingsgericht werken*. Pearson Benelux.

Kloosterboer, W. (2020). *De plek van sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijs. Een onderzoek onder leerkrachten en andere betrokkenen in het basis-, voortgezet en speciaal onderwijs*. Market Response.

Kovács, Z., Noor, S., Çankor, E., & Geerlings, J. (z.d.). *Wat werkt bij het versterken van weerbaarheid van jongeren*. Movisie. <https://www.movisie.nl/publicatie/wat-werkt-versterken-weerbaarheid-jongeren>

Lawner, E.K., M.A. Terzian (2013). *What Works for Bullying Programs: Lessons from experimental evaluations of programs and interventions*, research brief, *childtrends.org*, publication #2013-39.

Leeuwen, E. van, Albrecht, G., & Vinkenvleugel, M. (2012). Schoolwide Positive Behavior Support (SWPBS): een succesvolle aanpak van gedrag op school. Een beschrijving van de aanpak en richtlijnen voor implementatie. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 51(9), 432-442.

Lewis, K.M., Holloway, S.D., Bavarian, N., Silverhorn, N., DuBois, D.L., Flay, B.R., Siebert, C.F. (2021). Effects of positive action in Elementary school on student behavioral and social emotional outcomes, *The Elementary School Journal*, 121(4). <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/714065>

Kin-Kit Li, Isaac Washburn, David DuBois, Samuel Vuchinich, Peter Ji, Vanessa Brechling, Joseph Day, Michael W. Beets, Alan C. Acock, Michael Berbaum, Frank Snyder, Brian R. Flay (2011). Effects of the Positive Action programme on problem behaviors in elementary school students: A matched-pair randomized control trial in Chicago. *Psychology & Health*, 26, 187-204.

Lusse, M., Diender, A. (2019). School en thuis. Succesfactoren voor het verbinden van twee leefwerelden. Uitgeverij Pica

Lusse, M. (z.d.). Gereedschapskist voor beter samenwerken met ouders. Hogeschool Rotterdam. <https://www.hogeschoolrotterdam.nl/onderzoek/projecten-enpublicaties/talentontwikkeling/gereedschapskist/> Geraadpleegd: december 2021.

MacNeil, A.J., Prater, D.L., & Busch, S. (2009). The effects of school culture and climate on student achievement. *Journal of Positive Psychology*, 12, 72-84.

Mahoney, J.L., Durlak, J.A., & Weissberg, R.P. (2018). An update on social and emotional learning outcome research. *Phi Delta Kappan*, 100 (4), 18-23.

Marzano, R.J., Marzano, J.S., & Pickering, D.J. (2018). Wat werkt: Pedagogisch handelen & Klassenmanagement. Vier fundamentele strategieën. Beknopte uitgave. Bazalt Educatieve Uitgaven.

Neef, M. de (2022) Negatief zelfbeeld (Herziening). Boom uitgevers Amsterdam.

Nederlands Jeugdinstituut (z.d.). Gedragsproblemen in de klas. <https://www.nji.nl/gedragsproblemen/onderwijs>

Oberle, E., Domitrovich, C. E., Meyers, D. C. & Weissberg, R. P. (2016). Establishing systemic social and emotional learning approaches in schools: a framework for schoolwide implementation. *Cambridge Journal of Education*, 46(3), 277–297. <https://doi.org/10.1080/0305764x.2015.1125450>

OECD (2017). Social and Emotional Skills: Well-being, connectedness and success.

OECD (2021). Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/92a11084-en>.

Onderwijskennis (z.d.). <https://www.onderwijskennis.nl/kennisbank/het-creeren-van-een-goed-pedagogisch-klimaat-de-klas>. Geraadpleegd op 18 oktober 2022.

Onderwijsraad (2010). De school en kinderen met gedragsproblemen. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2019). Doorgesloten differentiatie in het onderwijsstelsel. Stand van educatief Nederland, Den Haag.

O'Toole, C., & Darlington, E. (2021). Mental Health promotion in Schools. State of the art. Schools for Health in Europe. Factsheet no. 7. Haderslev.

Overveld, K. van (2019). Sociaal-emotioneel leren op school. Leer leerlingen levensvaardigheden. Whole Child. <https://www.keesvanoverveld.nl/files/leer-leerlingen-levensvaardigheden.pdf>

PACT (2022). Handleiding Ouderbetrokkenheid. <https://ouders.pactvoorkindcentra.nl/pact-voor-kindcentra/ouderbetrokkenheid/> Geraadpleegd 20 februari 2021.

Ploeg, J.D. van der (2010). Gedragsproblemen. Lemniscaat Uitgeverij.

Purkey, W. W. (1970). Self-concept and school achievement. Eric.

Purkey, W. W. & Novak, J. M. (2015). An Introduction To Invitational Theory. *Journal of Invitational Theory and Practice*, 1(1), 5–16. <https://doi.org/10.26522/jitp.v1i1.3724>

Richtlijnen jeugdhulp en jeugdbescherming (2022). <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/ernstige-gedragsproblemen/therapeutische-principes/cognitieve-gedragstherapie>.

Roorda, D.L., Koomen, H.M.Y, Spilt, L. & Oort, F.J. (2014). De invloed van affectieve leraar-leerlingrelaties op het schools leren van leerlingen: verschillen tussen basis- en voortgezet onderwijs. *Pedagogische Studiën*, (91), 97-112.

Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2000a). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54-67.

Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2000b). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78.

Schlund, J., Jagers, R., & Schlinger, M. (2020) Emerging Insights on Advancing Social and Emotional Learning (SEL) as a Lever for Equity and Excellence. Chicago, IL: CASEL. <https://bit.ly/CASELEquityInsights>

Seligman, M.E.P., Ernst, R., Gillham, J., Reivich, K., & Linkins, M. (2009). Positive education: positive psychology and classroom interventions. *Oxford Review of Education*, 35, 293-311.

SLO (2021). Handreiking burgerschap funderend onderwijs. Doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap.

Slot, N., & Spanjaard, H. (2009). Competentievergroting in de residentiële jeugdzorg. Hulpverlening voor kinderen en jongeren in tehuizen. Baarn: HB Uitgevers.

Smit, K. (2017). Exploring perspectives for improving students' motivation in pre-vocational secondary education. Proefschrift Universiteit Leiden.

Snyder, F., Flay, B., Vuchinich, S., Acock, A., Washburn, I., Beets, M., & Li, K.-K. (2010). Impact of a social-emotional and character development program on school-level

indicators of academic achievement, absenteeism, and disciplinary outcomes: A matched-pair, cluster-randomized, controlled trial. *Journal of Research on Educational Effectiveness*, 3, 26-55.

Snyder, F.J., Vuchinich, S., Acock, A., Washburn, I.J., & Flay, B.R. (2012). *Journal of School Health*, 82(1), 11-20. Improving elementary school quality through the use of a social-emotional and character development program: A matched-pair, cluster-randomized, controlled trial in Hawaii.

Snyder, F.J., Acock, A., Vuchinich, S., Beets, M.W., Washburn, I.J., & Flay, B.R. (2013). Preventing Negative Behaviors Among Elementary-School Students through Enhancing Students' Social-Emotional and Character Development. *American Journal of Health Promotion*. 28, 1.

Spanjaard, H., & Slot, W. (2015). Tijden veranderen, ontwikkelingstaken ook. Een 'update' van het competentiemodel. *Kind en Adolescent Praktijk*, 3, 14-21.

Spilt, J.L., Roorda, D., & Koomen, H. (2011). Publieksrapportage Leraar-leerlingrelaties, schools leren van leerlingen en welbevinden van leraren. Een samenvatting van twee reviewstudies.

Stevens, G, Dorsselaer, van S., Boer, M., Roos, de S., Duinhof, E., Bogt, ter T., Eijnden, van den R., Kuyper, L., Visser, D., Vollebergh, W. & Looze, de M (2018). HBSC. Gezondheid en welzijn van Nederlandse jongeren in internationaal perspectief. Universiteit Utrecht, Faculteit Sociale Wetenschappen

Timmermans, E. (2019). *Onderzoek jongeren en slapen*. Utrecht: Stichting TeamAlert, Jongeren met impact.

Trimbos (z.d.). Slapen is goed voor je mentale gezondheid. www.trimbos.nl/kennis/slapen-is-goed-voor-je-mentale-gezondheid.nl. Geraadpleegd: 14 februari 2022.

Ttofi, M.M., & Farrington, D.P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, 7, 27-56.

Unicef (2021). *On my Mind. The state of the World's children 2021, regional brief Promoting, protecting and caring for children's mental health*. United Nations Children's Fund, Oktober 2021.

Vries, P. de (2019). *Handboek Ouderbetrokkenheid 3.0*. Amersfoort. CPS Uitgeverij.

VGCT (z.d), Factsheet: CGT bij negatief zelfbeeld kind & jeugd. <https://kennisnet.vgct.nl/bericht/factsheet-cgt-bij-negatief-zelfbeeld-kind-jeugd/>

Zinsser, K.M., Weissberg, R.P., & Dusenbury, L. (2013). *Aligning Preschool through High School Social and Emotional Learning Standards: A Critical and Doable Next Step*.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Kenniscentrum Sport & Beweging, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

